

319.994
12
2003

Ókortudományi Értesítő

XII. szám

36

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztő:

Forisek Péter
Keisz Ágoston

Debrecen
2003

A kiadvány az Ókortudományi Társaság erkölcsi támogatásával jelent meg.

A jelen szám megjelentetéséhez segítséget nyújtott a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara

Köszönjük nekik.

Felelős kiadó a Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője.

ISSN 1417-8532

Címeink:

weboldalunk: <http://delfin.unideb.hu/~history/okor/oke.html>

Németh György

ELTE BTK Ókori Történeti Tanszék

1364 Budapest Pf. 107

kritias@freemail.hu

Forisek Péter

DE Ókortörténeti Tanszék

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

pforisek@freemail.hu

Keisz Ágoston

keisz@mail.datanet.hu

AUREA AETAS

E rovatunkban a magyar ókortudomány egy-egy jeles képviselőjével készített beszélgetéseket közlünk.

Beszélgetés Fein Judittal

- Milyen iskolai élmények hatására választotta az ókortudományt ?

- A Szilágyi Erzsébet gimnáziumban érettségiztem 1954-ben. A görög filozófia érdekelt, ezért mentem a bölcsészkarra. Először magyar-latin-görög szakos voltam, majd harmadév elején görög-latinra szakosodtam. Két tanárom volt, akinek azt hiszem minden lényeges tanítására emlékszem: Moravcsik Gyula és Szabó Árpád. Doktori disszertációm a preszókratikus görög filozófiáról írtam 1960-ban. Bennük találtam meg az európai gondolkodás kezdetét sőt feltételét. (Xenophanész "találta fel" a casus irreálisal való bizonyítást, és tanítványa, Parmenidész, őt követve az indirekt bizonyítást.)

- Mivel foglalkozott az egyetem elvégzését követően, illetve hogyan lett Xenophon-fordító?

- Egyetem után egy ideig az Európa kiadónál dolgoztam, majd a Kölcsey gimnáziumban tanítottam. Az Európa kiadó felajánlotta a Kürupaideia és az Anabaszisz fordítását, amelyeket örömmel elfogadtam. Fordítottam még Lukianoszt is és kontroll-szerkesztettem a Plutarkhosz életrajzokat.

- Miért ment Franciaországba?

- Magyarországról 1969-ben "szubjektív" ok miatt jöttem el: feleségül mentem Kecskeméti Károlyhoz, akit egy magyarországi tartózkodása alatt ismertem meg. Ő 1956 óta él itt. Kevéssel kijövelelem után állást kaptam az itteni *Institut de Recherche et d'Histoire des Textes* nevű intézetben. Ez az intézet a világ minden könyvtárából mikrofilmen gyűjti a kéziratokat. Célja hogy a világ kutatóit és szövegkiadóit ellássa az általuk kívánt kéziratokkal. A latin, görög, arab, héber kéziratoknak megfelelően, latin, görög stb. szekciókra oszlik. Az egyetlen szekció az úgynevezett humanista szekció, amelyik régi nyomtatványokkal foglalkozik. Harminc évig dolgoztam ebben az intézetben.

- Mivel foglalkozott az intézetben?

- Az első tizenöt évben a korai keresztény görög filozófia eretnekeivel foglalkoztam. (Régi működésemmhez képest tehát 1000 évet ugrottam.) Sok érdekes és kiadatlan szöveget találtam. Az egyik ilyen szövegből írtam itteni doktori disszertációm 1978-ban. A második tizenöt évet a humanista szekcióban töltöttem. Itt az első néhány évet a XIV. és XVII. század közötti európai szövegkiadó humanisták repertóriumának összeállításával töltöttem. A Repertórium megjelenése után, 16. századi humanisták és nyomdászok előszavaival foglalkoztam. Ezeket az előszavakat az általuk kiadott nagyrészt görög és latin szövegek elé írták. (Megint ugrottam tehát egy évezredet.) Egy ilyen előszógyűjtemény kötetet öt évvel ezelőtt adtunk ki.

- *Jelenleg mivel foglalkozik ?*

- Két évvel ezelőtt mentem nyugdíjba. Ugyanezt a munkát folytatom, új munkatársak segítségével. Ősszel fog megjelenni Henri II. Estienne, 16. századi nyomdász előszavainak összkiadása. Mindkét kötet az Europa humanistica sorozatban jelent, illetve jelenik meg.

- *Van-e valamilyen kapcsolata a magyarországi ókortudománnyal?*

- A magyarországi (ha nem is ókor-, de) 16. század-kutatókkal szoros kapcsolatban vagyok, ugyanis következő munkám, Zsámboki János előszavainak a kiadása, amely a már említett nemzetközi sorozat számára készül. (Franciák, magyarok, hollandok, németek dolgoznak saját humanista-kiadók kötetein.)

- *Mit tanácsolna azoknak a fiatal kollégáknak, akik ma választják az ókortudományt?*

- Fiatal kollégáknak csak azt tanácsolnám, amit nemrég olvastam Zsámbokinál, aki viszont Thuküdidészt idézte (nem tudom, hogy pontosan honnan), hogy *"aki nem ismeri a múltját, örökké gyerekek marad."*

Németh György

UTÁNPÓTLÁS

E rovatunkban a 2003-as OTDK egyik díjnyertes ókori tárgyú dolgozatát, valamint két PhD disszertáció téziseit közöljük. Terjedelmi okok miatt a dolgozatok itt csak rövidített változatban jelennek meg.

Niederreiter Zoltán

Egy újasszír rangjelölő jelvény azonosítása

(Az alattvalók egy hatalmi szimbóluma II. Sarrukín uralkodása idején)

OTDK-előadás

1. Prológus

A Szargonida-dinasztia alapítójának korára vonatkozóan az Újasszír Birodalom struktúráját az eddigi kutatások számos aspektusból vizsgálták már. Az értelmezésekkel az udvar és a tartományi rendszer kapcsolatát, működését, valamint a birodalmi adminisztráció és a hadsereg szerkezetét próbálták rekonstruálni. Így azonosíthatóvá vált az alattvalók: a főméltóságok, az udvarban és tartományok élén, valamint a hadseregben érintett tisztviselők, vagyis a hivatali és katonai elit szerepköre. Az eredmények ismeretében ezért aktuális kérdés a birodalom adminisztratív, katonai és diplomáciai feladataiért felelős méltóságoknak azonosítása és szerepük vizsgálata kapcsán, egy rangjelölő tárgy, egy hatalmi szimbólum létezésének a feltételezése. Egy tárggyé, amely az uralkodó alattvalói közül kijelölt megbízottak számára jelvény, és célja hogy a királyi hatalmat képviselje és egyúttal hordozójának méltóságát és státuszát jelölve a jogkörét legitimálja. A tanulmányban tehát elsődlegesen a jelvény vizsgálatával foglalkozom, mely a II. Sarrukín korára datált nagyszámban előkerült filológiai, művészeti és régészeti forrásnak köszönhetően megvalósítható.¹

2. Az oroszlánfejes buzogányok:

Célom tehát e kiválasztott tárgycsoport szerepének bemutatása egy viszonylag rövid időintervallumra, elsődlegesen a VIII. század utolsó negyedére datálható források együttes értelmezésével. Az eddigi munkám alapját az oroszlánfejes buzogányok valamennyi leletének összegyűjtése és tipológiai rendszerének meghatározása jelenti, melynek eredményét az adott tárgyak kulturális térségek alapján történő elkülönítése (Asszíria-, Észak-Szíria- és Lurisztán-csoport)², és az egyes csoportok korának meghatározása jelenti.³ Ezen felül az asszír buzogányokat technológiai kiképzésük, formájuk és dekoratív sajátosságaik alapján különítettem el három alcsoportba, melyek egy relatív kronológiát alkotnak. A tárgyakon olvasható feliratok, a régészeti kontextusuk, a domborműveken és a freskókon megjelenő ábrázolásaik vizsgálata pedig lehetővé tette a csoportok nemcsak relatív, hanem abszolút

¹ Köszönettel tartozom témavezetőmnek Dr. Dezső Tamás egyetemi docensnek tanácsaiért és munkám folyamatos kontrollálásáért, valamint a *Pro Renovanda Cultura Hungariae „Diákok a tudományért” Szakalapítványnak* [PRCH Student Science Foundation] anyagi támogatásáért.

² „Az oroszlánfejes buzogányok tipológiája (Észak-Szíria-, Lurisztán-csoport)” címmel 2003. január 31-én rendezett 3. *Orientalista Nap 2002* konferenciáján tartott előadásom publikációja a MTA Orientalisztikai Bizottságának és az ELTE Orientalisztikai Intézetének kiadásában jelenik meg 2003. végén.

³ Ezen tanulmány „Az oroszlánfejes buzogányok tipológiája” című pályamunkámnak kivonatolt változata, amellyel a XXVI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia (OTDK) (2003. április) humán szekciójának különdíját (*Alapítvány a magyar felsőoktatásért és kutatásért*), valamint a régészet tagozatban első helyezését értem el.

időrendjének meghatározását is. Így a rekonstruált három alcsoport időintervallumokra datálható, melyek közül a második és harmadik csoport egy-egy asszír király uralkodásának idejéhez köthető.⁴

A fenti vizsgálati aspektusok alapján, a régészeti, művészettörténeti és írásos források együttes tanulmányozásával, így elegendő információ szerezhető a II. Sarrukín uralkodása idején (721-705) készült oroszlánfejes buzogány szerepének értelmezéséhez, és olyan eddig meg nem fejtett kérdésre is válasz adható, amely a birodalmi adminisztrációban résztvevő méltóságok, az udvari tisztviselők körében viselt rangjelölő tárgy azonosítását és funkciójának meghatározását jelentheti. Az összehasonlító analízis említett eredményeit felhasználva, és a források további vizsgálatával pedig oly kérdések felvetése is indokoltá vált, mely a vizsgált tárgy funkciójának, továbbá hordozóiknak azonosítására adhat választ: Hatalmi szimbólumok-e? Vajon a készítésükkor alkalmazott azonos technológia, a dekoratív elemek és formakincs célja a tárgyak szimbolikus értékének hangsúlyozása? Az oroszlánfejes buzogányokat valamilyen reprezentatív, udvari vagy diplomáciai eseménykor használtak és a birodalom tisztviselőinek rangjelölő jelvényét képezték?

3.0. A Khorszábad-csoport (Kh)⁵:

A tanulmányban a harmadik asszír alcsoportba sorolt négy kiválasztott lelet (Kh3-6) (1-4. ábra) kapcsán vizsgálom a felmerülő kérdéseket, amelyekre a tárgyak készítése technológiájának és dekoratív, szimbolikus elemeiknek, az előkerülési helyük és ábrázolásaik kontextusának, valamint a feliratukon szereplő neveknek vizsgálatával próbálok választ adni. A Khorszábad-csoportra, és azon belül e négy leletre azért esett a választásom, mert az oroszlánfejes buzogányok corpusában, illetve az asszír buzogányok között mindenképpen kitüntetett jellegzetességekkel rendelkeznek.

3.1. A csoport korának meghatározása:

A készítésük ideje pontosan datálható, hiszen a csoportot alkotó hét buzogány közül négy Khorszábadból (antik neve: Dúr-Sarrukín) (Kh1, Kh3-4)⁶ (Kh5)⁷, egy-egy a szamoszi Héraionból (Kh2)⁸ és Kújundzsíkból (antik neve: Ninive) (Kh7)⁹ származik, a Kh6¹⁰

⁴ Rekonstrukcióm alapján a *Foroughi-Louvre-csoport* kora a IX. század végére és a VIII. század első felére, a *Nimrúd-csoport* III. Tukulti-apil-Ésarra (744-727), míg a *Khorszábad-csoport* II. Sarrukín (721-705) uralkodásának korára datálható.

⁵ A kutatásaim során sikerült megtekintennem a Louvre gyűjteményében található Kh1, Kh4, Kh6 buzogányokat és a Khorszábad lelőhelyéről származó domborműveket. Ezen tárgyakra és ábrázolásokra vonatkozó információkat a szakirodalomban megjelent tárgyleírásokon és képanyagon kívül, az általam végzett megfigyelések eredményeivel kibővítettem.

⁶ Place, V.: *Ninive et l'Assyrie*, Vols. III, Paris 1867-70 I, 65-66, III, Pl. 74 nos. 11-13. „A l'un des angles de la chambre 18 étaient entassés cinquante-quatre casse-tête en bronze. Cette découverte présente de l'intérêt, car l'arme dont il est question est souvent figurée sur les sculptures; mais, en admettant que la forme en fût exactement rendue par le dessin, nous étions moins bien renseignés sur sa dimension, son poids, et même sur le métal dont elle était fabriquée, questions si importantes pour une arme de guerre.” (Place: *Ninive...* I, 65.) A csoportból ismert három buzogányon kívül a többi eltűnt, és részletes leírás, rajz nem készült róluk. A buzogányok közül a Kh3-4 buzogány központi gömbtagja vasból készült, tehát a publikációban szereplő bronz megnevezés pontatlan.; de Vogüé, M.: *Corpus Inscriptionum Semiticarum (ab Academia Inscriptionum et Litterarum Humaniorum Conditum atque Digestum)*, Vol. II, *Inscriptiones Aramaicas Continens I*, Parisiis 1889, 54 no. 50 Pl. 8.

⁷ Abada, K.M.: "Objects Acquired by The Iraqi Museum" – "'Al-'ā'ār 'ahzarahā 'al-mathaf 'al-'iraqiy (4.)", *Sumer* 30 (1974), 334 Pls. 10a-d. Bár a lelet nem dokumentált ásatásról származik, azonban származási helye ismert, hiszen a tárgyra Khorszábad lelőhelyén egy helyi, falusi lakos talált rá 1973. elején.

⁸ Jantzen, U.: *Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos*, Samos VIII, Bonn 1972, 56 Taf. 50.

⁹ Curtis, J.E.: "Assyria as a bronzeworking centre in the late Assyrian period", in: J.E. Curtis, ed., *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 BC.*, London 1988, 87 Pl. 85a-b.

buzogány lelőhelye azonban ismeretlen. Az előkerülési helyek alapján tehát Asszír, és ezen belül Khorszábad szerepe elsődleges. Tehát a csoport datálását illetően II. Sarrukín uralkodásának kora elfogadható, hiszen Dúr-Sarrukín városát a király alapította és építtette fel, mely csak az uralkodása végén működött rövid ideig, mint a birodalom politikai centruma. Ebben az időszakban épült tehát a királyi palota is a városban, melynek domborművein a buzogányábrázolások a Khorszábad-csoporttal azonosíthatóak, és a vizsgált buzogányok közül a legtöbb innen származik. Tehát az ismert régészeti adatok, az ábrázolásuk kora megengedi a csoport VIII. század utolsó negyedére, II. Sarrukín uralkodásának idejére (721-705) történő datálását.

3.2. A formakincs (dekoratív és szimbolikus elemek):

A négy vizsgált buzogányt a korábbi asszír tradícióknak megfelelően készítették el, melyek fő morfológiai jellegzetessége, hogy a hengeres test központi gömbtagját vasból kialakított elem képezi, melyet alulról és felülről háromszögformájú bronzelemek rögzítenek és egyúttal díszítenek. Az egységes forma tehát megmaradt, azonban a Khorszábad-csoportba tartozó buzogányok (Kh3-6) reprezentatív jegyeinek vizsgálata alapján egyértelmű a tárgyak formakincsének fejlesztése a régebbi asszír buzogányokhoz képest.

A vizsgált időszakban készült oroszlánfejes buzogányok bár hasonló technológiával készültek, és morfológiai sajátosságaik alapján is párhuzamosíthatóak a régebbiekkel, azonban a kiképzés minőségének, a paraméterek és dekoratív sajátosságainak vizsgálata alapján lényeges eltérést mutatnak. A buzogány dekoratívabbá vált a test meghosszabbításával és tagoltabb kiképzésével, valamint a bordák és a központi testet díszítő háromszögformájú elemek számának növelésével. A plasztikus kiképzésű oroszlánfejek mérete megnagyobbodott, miközben az alsó és felső peremek, valamint a központi gömbtag átmérőjének lecsökkentésével a buzogánytest karcsúbbá vált. Mindezen díszítő elemek és formai sajátosságok, továbbá a bronz és a vas együttes alkalmazásával a színek okozta kontraszthatás eredményeként a buzogány egyfajta reprezentatív hatást tükröz.

A fémek kombinációjával létrejött dekorativitás és a folyamatosan fejlesztett gazdag formakincs mellett e sajátos technológiával készített buzogányok (Kh3, Kh5-6) két fő jellegzetessége a felső peremen található négy plasztikus kiképzésű oroszlánfej és a buzogánytestbe felülről illesztett bronzfedél, melynek tetején poncolással kiképzett nyolcvagy tizenhat levelű rozetta látható.¹¹ Ezen elemek pedig nem csupán a dekoráció jegyében készültek, hanem szimbolikus értéket képviselnek és ezen motívumok az újasszír ábrázolásokhoz köthetőek. Az oroszlán, mely az erő és hatalom megtestesítője, valamint a nyolclevelű rozetta, mely Istár istennő szimbóluma a korábbi tradíciót követve az uralkodói, az udvari művészet sajátja.¹² Azonban a vizsgált tárgy ábrázolása esetében változás figyelhető meg, hiszen a megelőző, IX-VIII. századi Nimrúd lelőhelyéről (antik neve: Kalhu) ismert újasszír palotadomborművek buzogányábrázolásain a rozetta még a központi gömbtagon tűnik fel, az oroszlánfejek pedig nincsenek ábrázolva, azonban a kortárs khorszábádi ábrázolásokon már a vizsgált elemek pontos képmásai láthatók (5. ábra).

Az újasszír udvari művészetben vélhetően ekkor jelentkezik először a szimbolizáló

¹⁰ Fontan, E.: "Masse d'arme", *Revue du Louvre* 3 (1995), 76 no. 1.

¹¹ Andrae, W.: *Die Kleinfunde von Sendschirli, Ausgrabungen in Sendschirli*, Vol. V, Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen 15, Berlin 1943, 87-89 Abb. 107i Taf. 42i. Az általam ismert oroszlánfejes buzogányok közül még a Zinçirli lelőhelyéről (antik neve: Szamaal) származó lelet (VA S3552) tartalmaz ilyen elemet, melynek nincsen díszítése. Azonban a többi lelet esetében az oroszlánfej formájú öntvényeknek a hátulsó oldala egyaránt sima felületű, mely alkalmas egy belső elem, egy bronzfedél illesztésére.

¹² Van Buren, E.D.: "The Rosette in Mesopotamian Art", *Zeitschrift für Assyriologie* 45 (1939), 105.; Barnett, R.D.: *A Catalogue of the Nimrud Ivories with other examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum*, London 1957, 90.

ábrázolási tradíció mellett egyfajta törekvés a valóság pontos megjelenítésére, hiszen a realisztikus ábrázolás hatását mutatja a frontális és két profilált oroszlánfej, valamint a bronzfedél ábrázolása.¹³ A vizsgált buzogányok felső része pedig azonos az ábrázolásokkal, melynek oka a kiválasztott modell pontos másolásának igénye.

Miként az oroszlán és a rozetta a hatalmi princípiumok sajátja, hasonlóan ezen szimbolikus elemekhez a buzogánytest formája is visszavezethető az udvari művészet és az uralkodó hatalmi szférájához, hiszen legközelebbi párhuzama Sherif Khan lelőhelyéről (antik neve: Tarbiszu) ismert két azonos kiképzésű lelettel párhuzamosítható (6. ábra).¹⁴ A Nergal isten szentélykörzetéből előkerült bronzberakással díszített votív buzogányok fehér kőből készültek, felületükön pedig III. Sulmánu-asarédu (858-824) dedikációs felirata található. Asszír királyi buzogányok, melyek ha nem is tekinthetők egyértelműen a vizsgált csoport közvetlen prototípusainak, de a meglévő asszír előképek létezését bizonyítják, és szerepüket az uralkodói szférához kell kötni. A Sherif-Khanból ismert buzogányok felső peremét bár nem díszítik oroszlánfejek, de a forma tekintetében a későbbi Khorszábad-csoport jellegzetességeit mutatják.

A buzogányok technológiai minőségének, dekoratív jegyeiknek, paramétereiknek figyelembevételével megállapítható egyrészt az egyes asszír alcsoportok vizsgálatával a korábbiakhoz képest a későbbiek folyamatos fejlesztése és díszítése, másrészt a legkésőbbi, a Khorszábad-csoportéhoz tartozó Kh3-6 buzogányok esetében a tárgyak szinte azonos mérete és kiképzése. A Kh3-6 esetében a vizsgált analógiáik bizonyítják, hogy gyártásukat azonos készítési eljárással működő műhelyekhez, akár egy adott műhelyhez kell kötni.

3.3. A jelvények hordozóinak azonosítása az ábrázolások vizsgálata alapján:

Az általam vizsgált négy buzogány közül a három azonosítható lelőhelyű Khorszábadból (Kh3-5), közülük kettő biztosan Dúr-Sarrukín palotájából származik¹⁵, míg háromnak (Kh4-6) a felületén szereplő íráskép azonos, hiszen ugyanolyan típusú tulajdonjelölő feliratot és ugyanazt a személynevet vésték rájuk arámi alfabetikus írással. A Dúr-Sarrukín palotájából ismert domborművek ábrázolásain pedig a buzogányok közül ötféle típus különíthető el a hordozók méltóságától és az ábrázolt kontextustól függően. Az oroszlánfejes buzogányoknak a palotához köthető szerepköre alátámasztható az előkerülési helyük, valamint a domborműveken szereplő ábrázolásaik témája alapján is. A katonai és udvari méltóságok általi használata megerősíthető az ábrázolásaik és a felirataik alapján is.

A Dúr-Sarrukín palotájából származó domborműveken eltérő kiképzéssel, nyilván valósághűen többféle buzogányábrázolás jelenik meg, a buzogányhordozók tisztségétől és az ábrázolt kontextustól függően. Öt különböző buzogánytípus különíthető el a gömbtag mérete és az oroszlánfejek kidolgozása alapján, melyek egy-egy buzogányhordozóhoz (udvari és katonai méltósághoz, tisztviselőhöz) kapcsolhatóak. Így az alakok és a kontextus figyelembevételével a vizsgált oroszlánfejes buzogányok következő típusai azonosíthatók: rangjelölő jelvényként a király buzogányhordozója (7. ábra), a király processziójában vonuló udvari tisztviselő (8. ábra), asszír katonai méltóság, illetve bankettjeleneten szereplő tisztviselő (9. ábra), illetve deportáltat vezető asszír katona kezében.

3.4. A jelvények hordozóinak azonosítása a feliratok vizsgálata alapján:

A Kh4-6 arámi betűírással vésett akkád nevet tartalmaz. A feliratok csak a ʾ prepozíciót és a tárgy tulajdonosának, *Aššur-šarru-ušur* névfeliratát tartalmazzák. Rekonstrukcióm szerint

¹³ Botta, P.E. – Flandin, E.: *Monument de Ninive*, Vols. II, Paris 1849, I, Pl. 159.

¹⁴ Curtis, J.E. – Grayson, A.K.: "Some inscribed bronzes from Sherif Khan in the British Museum", *Iraq* 44 (1982), 88-89, 92-93. figs. I.1-3 Pls. 3a-b. (BM 55-12-5, 24) (BM 55-12-5, 25)

¹⁵ (Lásd 6-7. lábjegyzet)

azonban valamelyik rangjelölő buzogány hordozója azonosítható. Az értelmezéskor változatlanul az oroszlánfejes buzogányok csoportok szerinti elkülönítését véve alapul az egyes csoportok időintervallumokra, adott esetben királyok uralkodása idejére helyezhetők, így csak a vizsgált időszakra datált írásos, régészeti és képi forrásokra kell koncentrálni a tulajdonosuk meghatározásakor. E vizsgálati elv, mely meghatározza az interpretációmát, alkalmas lehet a tárgyak hajdani tulajdonosainak azonosítására, hiszen a Khorszábad-csoportot ábrázolásaik és leletek alapján egy viszonylag rövid időintervallumra, II. Sarrukín uralkodása idejére lehet datálni.

Nem meglepő, hogy a csoportba tartozó mindhárom buzogány azonos nevű személy rangjelölő jelvénye volt, ha magát a tulajdonnevet vizsgáljuk, továbbá az uralkodó korára datált viszonylag nagyszámú ékírásos forrást tekintjük át. Ugyanis II. Sarrukín korára datált corpusban két *Aššur-šarru-ušur* nevű méltóság szerepel¹⁶, akik rangjuk és tisztségük alapján a vizsgált ábrázolásokon szereplő tisztviselőkkel párhuzamosíthatóak. Interpretációm alapján lehetséges, hogy a vizsgált jelvények hordozói a király udvari szolgálatában vagy tartománya élén álló eunuch volt.

Az udvarba kerülő és a király szolgálatára rendelt ifjak új nevet kaptak, melynek K. Deller 1999-ben írott értelmezése szerint: *The most frequent type is GN-šarru-ušur*, „god NN, protect the king!”. *Safeguarding the king's life was their paramount duty.*¹⁷ A király udvartartásában szolgáló eunuchok nevének vizsgálatához megfelelő analógiát nyújthat az újasszír pecséthengerek feliratainak vizsgálata, mely a fenti elméletet talán megerősíti.¹⁸ A pecséthengerek közül ugyanis tizennégyen szerepel a tulajdonnév után az eunuch megnevezés, és ebből hat nevet a *našāru* igével képeztek, ezzel ellentétben a többi, harmincnál több esetben a tulajdonos neve csupán két esetben tartalmazza a vizsgált elemet. II. Sarrukín szolgálatában álló egyik *Aššur-šarru-ušur*¹⁹, mint *Que* ország (Kilikia) kormányzója (LU₂.ĜAR.KUR – *šaknu*) ismert, és a feliratok tanúbizonysága szerint eunuch (LU₂.SAĜ – *ša rēši*) volt: Prunk. 150: X:13,6: ^{lu2}šu-ut-SAĜ(*rēši*)-ia ^{lu2}ĜAR(*šakin*) KUR(*māti*)^{kur} *qu-e*.²⁰ Tevékenysége a királyfeliratok és palotával folytatott levelezése alapján is ismeretes. Az azonos nevű másik személy pedig mint katonai méltóság, lovassági parancsnok (*šaknu ša ma'assu*) szerepel a feliratokban.

¹⁶ Frahm, E. - Radner, K.: "Aššur-šarru-ušur", in: K. Radner, ed., *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, Vol. 1, Part I: A, Helsinki 1998, 218-221.

¹⁷ Deller, K.: "The Assyrian Eunuchs and Their Predecessors", in: K. Watanabe, ed., *Priests and Officials in the Ancient Near East, Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East – The City and its Life held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo)*, Heidelberg 1999, 306.

¹⁸ Watanabe, K.: "Neuassyrische Siegellegenden", *Orient* 29 (1993), 109-129. A szerző a publikációjában az újasszír pecséthengereket csoportosította a feliratuk és ábrázolásuk alapján. Rekonstrukciójában önálló csoportot képez az eunuch (^{lu2}SAĜ, *ša rēši*, *srs*) személyeké.

¹⁹ Lemaire, A.: "Aššur-šarra-uzur, gouverneur de Qué", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 1 (1987), 5.; Lanfranchi, G.B.: "Sargon's Letter to Aššur-šarru-ušur: An Interpretation", *State Archives of Assyria Bulletin* 2/1 (1988), 59-64.

²⁰ Fuchs, A.: *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*, Göttingen 1993, 234.

4. Epilógus:

A buzogányok tulajdonosainak azonosításával, méltóságuk és címeik vizsgálatával bizonyított tény, hogy ezen jelvények hordozói udvari és katonai méltóságok voltak. Véleményem szerint rangjuk jelentett jogot számukra, hogy a királyi hatalmat képviselve e hatalmi jelvényeket hordozzák az udvarban, a hadseregben, vagy a birodalom egy tartománya élén. A buzogányok hordozójának kitüntetett szerepét alátámasztja azonosított szerepkörük, melyek udvari, katonai tisztségeket, illetve területekkel járó méltóságokat jelöltek. A buzogány eredeti funkciója, melyet az uralkodó azonos jelvénye kapcsán a királyfeliratok is alátámasztanak, elsődlegesen területek védelme és határok őrzése volt, így az alattvalók számára a tárgy, méltósággal járó jelvény, mely egyúttal a királyi hatalmat szimbolizálta.

Niederreiter Zoltán

ELTE BTK, Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék

1364 Budapest, Magyar utca 31-33

E-mail: z_niederreiter@freemail.hu

XII. Bibliográfia

Barnett, R.D.: *A Catalogue of the Nimrud Ivories with other examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum*, London 1957

Abada, K.M.: "Objects Acquired by The Iraqi Museum" – "'Al-'āṭār 'ahzarahā 'al-mathaf 'al-'iraqiy (4.)", *Sumer* 30 (1974), 211-214, 329-335

Andrae, W.: Die Kleinfunde von Sendschirli, Ausgrabungen in Sendschirli, Vol. V, *Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen* 15, Berlin 1943

Botta, P.E. – Flandin, E.: *Monument de Ninive*, Vols. V, Paris 1849-50

Curtis, J.E. – Grayson, A.K.: "Some inscribed bronzes from Sherif Khan in the British Museum", *Iraq* 44 (1982), 87-95

Curtis, J.E.: "Assyria as a bronzeworking centre in the late Assyrian period", in: J.E. Curtis, ed., *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 BC.*, London 1988, 83-96

de Vogüé, M.: *Corpus Inscriptionum Semiticarum (ab Academia Inscriptionum et Litterarum Humaniorum Conditum atque Digestum) II, Inscriptiones Aramaicas Continens I*, Parisiis 1889

Deller, K.: "The Assyrian Eunuchs and Their Predecessors", in: K. Watanabe, ed., *Priests and Officials in the Ancient Near East, Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East – The City and its Life held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo)*, Heidelberg 1999, 303-311

Fontan, E.: "Masse d'arme", *Revue du Louvre* 3 (1995), 76

Frahm, E. - Radner, K.: "Aššur-šarru-ušur", in: K. Radner, ed., *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, Vol. 1, Part I: A, Helsinki 1998, 218-221

Fuchs, A.: *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*, Göttingen 1994

Lanfranchi, G.B.: "Sargon's Letter to Aššur-Šarru-Ušur: An Interpretation", *State Archives of Assyria Bulletin* 2/1 (1988), 59-64

Lemaire, A.: "Aššur-šarra-uzur, gouverneur de Qué", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 1 (1987), 5

Place, V.: *Ninive et l'Assyrie*, Vols. III, Paris 1867-70

Van Buren, E.D.: "The Rosette in Mesopotamian Art", *Zeitschrift für Assyriologie* 45 (1939), 99-107

Watanabe, K.: "Neuassyrische Siegellegenden", *Orient* 29 (1993), 109-129

1. ábra
Place: *Ninive...* III,
Pl. 74 no. 12.

2. ábra
Place: *Ninive...* III,
Pl. 74 no. 13.
de Vogüé: *Corpus...*
54 no. 50 Pl. 8.

3. ábra
Abada: "Objects..."
334-335 Pls. 10a, c.

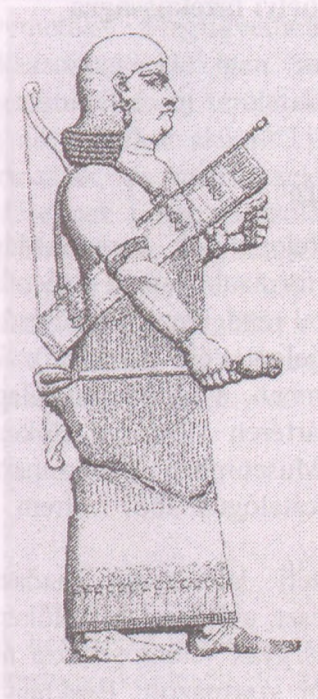
4. ábra
Fontan: "Masse ..." 76 no. 1.

5. ábra
Botta – Flandin:
Monument... II, Pl.
159 (Pl. 13).nyomán.

6. ábra
Curtis – Grayson:
"Some inscribed ..." fig. I: 1-2.

7. ábra

Botta – Flandin: *Monument...*
I, Pl. 13 no. 20 nyomán.

8. ábra

Botta – Flandin: *Monument...*
II, Pl. 114 no. 12 nyomán

9. ábra

Botta – Flandin: *Monument...*
I, Pl. 65 no. 18 nyomán

Fényes Gabriella

Import kerámia Brigetióban és az importáru hatása a helyi fazekasságra

Doktori értekezés tézisei*

I. Az értekezés témája, célja és módszere

Doktori disszertációm katonai táborral rendelkező római települések kerámiaedény-ellátását vizsgálta a római császárkorban, a rendelkezésünkre álló források alapján elsősorban a principátus idején. A kutatás alapját *Pannonia* egyik legiotáborral rendelkező településéről, *Brigetióból* (ma Komárom/Szőny) előkerült kerámiaedények jelentették. Ezek közül a Magyar Nemzeti Múzeumban, a tatai Kuny Domonkos Múzeumban, a komáromi Klapka György Múzeumban lévő tárgyakat és a Komárom/Szőny-Vásártéren 1992 óta előkerült leleteket személyesen vizsgálhattam. A bécsi Kunsthistorisches Museumban és a komarnoi Dunamenti Múzeumban őrzött darabokat publikációkból és katalógusokból vettem fel gyűjtésembe.

Doktori disszertációmban a rendelkezésemre álló régészeti leletanyag gazdasági kiértékelését kíséreltem meg. Döntésemben szerepet játszott egyrészt, a *Brigetióból* előkerült kerámiaanyag nagy száma és összetettsége, másrészt, hogy a tárgyak jelentős része nem tudományos feltárásból, hanem rablóásatásokból és gyűjtésekből származott. Ezekben az esetekben kronológiai vagy társadalmi kérdések vizsgálatához szükséges ásatási megfigyelések nem álltak rendelkezésre. A témaválasztást befolyásolta továbbá az a tény, hogy *Pannoniába*, ahol a római korban jelentős katonaság állomásozott, nagy mennyiségben szállítottak árucikkeket a Római Birodalom különböző részeiből, részben a katonaság ellátására, részben, mert az itt állomásozó csapatok fizetőképes keresletet támasztottak. A minőségi és mennyiségi igényeket a foglалás után elsősorban importból, később részben a kialakult helyi műhelyekből fedezték, de a távolsági kereskedelem szállította termékek is fontosak maradtak. *Brigetio* jó példáját nyújtja ennek a folyamatnak. A témaválasztásnak megfelelően doktori disszertációm nem ásatási anyagfeldolgozás és nem a brigetiói kerámiaedények katalógusa, hanem szándékom szerint olyan összetett kutatás, amelynek során főleg a *Brigetióból* előkerült régészeti leleteket elemeztem, de minden más forrásanyagot is igyekeztem figyelembe venni.

A *Brigetióban* talált római kerámiaedényeket vagy *Pannonián* kívüli manufaktúrákból importálták, vagy *Pannoniában* gyártották. Utóbbiakat részben más településekről szállították, részben helyben állították elő. A kerámiakereskedelem és a helyi fazekasság szervezetének megismeréséhez először a kerámiaedény-ellátás általános folyamatait vizsgáltam. Kérdéseim: Megfigyelhető-e állami szerepvállalás, központilag szervezett katonai ellátás és fazekasműhelyek alapításának ösztönzése a hadsereg decentralizálását követve? A kerámiakereskedelem folyamatába az állam beavatkozott-e, és azt mennyire – pozitívan (például vámmentességgel), vagy negatívan (például vámokkal) – befolyásolta? Hogyan szervezték meg a kerámia szállítását, milyen volt a kereskedők társadalmi és gazdasági helyzete, befolyásolták-e a manufaktúrákat, és mennyire uralták a piacot? Milyen információkkal rendelkezünk a kiskereskedelemről? A feltárt kerámialerakatok árukészlete honnan származott? Milyen szerepe volt a katonaságnak a kerámiaakészítésben? A katonai csapatok hol rendeztek be fazekasműhelyeket, milyen volt azok szervezete, kik voltak a fazekasok, milyen edényformákat készítettek, ezek a formák hogyan terjedtek el? Végül, mikor és miért szűntek meg a katonai fazekasműhelyek?

A brigetiói leletanyag vizsgálata során a következő kérdéseket tettem fel: Erre a településre

* ELTE Régészettudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Borhy László

mikor, honnan és milyen mennyiségben érkezett ún. importkerámia? A vizsgált kerámiaedények alapján a távolsági kereskedelem kapcsolatai mikor alakultak ki, és meddig követhetők? Megfigyelhető-e az exportáló területek tevékenységi idejében bizonyos szakaszosság? Ha igen, mi okozta egyes manufaktúrák *Brigetió*ba irányuló exportjának megszűnését és új területek bekapcsolódását a kerámiakereskedelemben? A helyi fazekasság hogyan és mikor alakult ki? *Brigetió*ban milyen edényeket készítettek, ezek formái honnan származtak, és miért ezeket az edénytípusokat vette át a helyi fazekasság? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához szükséges volt az előképül szolgáló tárgyak meghatározása és párhuzamaik megkeresése. Így lehetséges a brigetiói kerámiaipar szervezetének és más lelőhelyekkel fennálló kapcsolatainak meghatározása. Ezek a vizsgálatok újabb kérdéseket vetettek fel. Hordoznak-e a leletek információkat a regionális kapcsolatokról? Milyen szerepe volt a katonai kézművességnek a helyi fazekasiparban? A katonai fazekasműhelyek megszűnésének mi az oka?

II. Az értekezés felépítése

1. Bevezetés

A bevezetés három részre tagolódik. Az első tartalmazza a témaválasztás indoklását, a disszertáció kérdéseit, továbbá a disszertáció felépítésének és módszertanának ismertetését. Ezt követi a lelőhely kutatástörténetének és topográfiájának bemutatása, valamint a *Pannoniába* behozott tömegcikk alapján a kereskedelmi kapcsolatok felvázolása. Végül a gazdaságtörténeti kutatások vitáját és ebben a kerámiavizsgálatok szerepét foglaltam össze.

2. A római kerámiakereskedelem és a katonai fazekasság

A második fejezet a kerámiakereskedelem folyamatával és a helyi fazekasság szervezetével foglalkozik. Vizsgálataimhoz felhasználtam a modern gazdaságtörténeti kutatások eredményeit, kerámiakereskedők feliratait, vámértékre vonatkozó feliratokat, katonák és veteránok kereskedelmi tevékenységéről szóló feliratokat, katonai fazekasműhelyekre vonatkozó feliratokat, katonai csapatok bélyegeit edényeken és mécseseken, antik szerzők írásait, zárt leletegyütteseket, amelyek kerámiát árusító boltként vagy kerámialerakatként értelmezhetők, és azoknak a lelőhelyeknek a helyi készítésű kerámiáit, amelyek a brigetiói kerámiákkal azonosságokat mutattak („legiokerámia”).

Kutatásaim alapján a kerámia forgalmazásának – ennek megfelelően a *Brigetio* kerámiaedény-ellátásának – elvileg két lehetősége adódik: vagy az állam beavatkozott abba, és a katonai csapatok kerámiaedény-ellátása központilag, legalábbis állami kezdeményezésre, támogatásra történt, vagy a szabadpiac elvei érvényesültek. Központilag szervezett kerámiaedény-ellátásra csak szórványos adatok találhatók, és csak közvetlenül egy-egy terület meghódítása után számolhatunk vele. Erre utalnak a katonai táborok raktárai, például Inchtuthilben. Ezt hamar felváltotta a szabadpiacról történő beszerzés vagy a helyi kerámiakészítés.

Állami támogatásra két lehetőség adódik. Egyrészt, fiókvállalatok alapítása a katonai felvevőpiacokhoz egyre közelebb, nemcsak a vállalkozók egyéni kezdeményezése lehetett, de állami érdekeltség is állhatott mögötte. Másrészt, a hadsereg számára történő szállítások vámmentességet élveztek. Továbbá, a kerámia szállítása összekapcsolódhatott az *annona* hivatalos elszállításával (Nebenhandel, Folgehandel, piggy-back trade), amelyet magán szállítók bonyolítottak le, és amely, ha az állam hivatalosan nem is támogatta, elősegítette bizonyos árucikkek természetes elterjedési körükön túli elterjedését, ahol a szállítás költségei meghaladták volna a nyereséget.

Az importált kerámiák főleg szabad kereskedelem révén kerültek forgalomba. A katonai csapatokat kereskedők is kísérték és a római hódításokkal párhuzamosan megjelentek egy-egy területen. A kerámiakereskedelem folyamatának vizsgálatára két forrás használható fel, a kerámiakereskedők feliratait és azok a zárt leletegyüttesek, amelyek terra sigillatát (is) tartalmaztak, és egy elpusztult raktár vagy bolt maradványaiként értelmezhetők. Ezek vizsgálata alapján elmondható, hogy a kerámia szállításában elsősorban olyan nagykereskedők vettek részt, akik más termékek forgalmazásával is foglalkoztak, sőt a hivatalos állami szállításokba is bekapcsolódtak. Ezekkel szemben azok a kereskedők, akik felirataikon a kerámiára való specializálódást tüntették fel (*negotiatores artis cretariae*, *negotiatores cretarii*) társadalmilag, gazdaságilag alacsonyabb szinten álltak, államilag elismert szervezetekbe (*corpora*, *collegia*) nem tömörültek. Felirataik a limesvidék táborhelyein, kereskedelmi csomópontokban, vagy fazekasközpontokban kerültek elő.

A kerámialerakatok vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy egy-egy település kerámiaellátásában elsősorban olyan kiskereskedők játszottak szerepet, akik árukészletük egy részét a nagykereskedőtől szerezték be, másik részük a közvetlen környékről származott (ennek jó példája Langenhain). Általában üzleteikben többféle árucikket tartottak, azok igazi „szatócsboltok” voltak, de emellett kerámiára szakosodott boltok is léteztek. A kereskedelembe maguk a katonák vagy a veteránok is bekapcsolódhattak.

Az egyes műhelyek termékeinek elterjedését vizsgálva kimutatható, hogy a Kr. u. 1. század folyamán kereskedelmi körzetek jöttek létre, amelyek az Alpoktól északra elsősorban a két nagy csapattest, a rajnai és a dunai hadsereg ellátására rendezkedtek be. Ezek termékeinek elterjedési köre nem, vagy csak kis mértékben fedte egymást. Ezek kialakulásában a katonai csapatok gyorsabb és problémamentesebb ellátása is szerepet játszott, de befolyásolták a vámkörzetek is. Utóbbi szerepét a vámmentességek mérsékelhették.

Katonai települések kerámia-ellátásának másik fő forrását a helyi fazekasműhelyek jelentik. Ezeket a helyben állomásozó katonai csapatok rendezték be, kezdetben a katonai táborokon belül, a Claudius-kortól a táboron kívül. Ezek létezését, szervezetét és az itt foglalkoztatottak eredetét régészeti adatok (a feltárt fazekasműhelyek, bizonyos kerámiafajták elterjedése, például *Auerbergtopf*, „belga” kerámia) és epigraphiai adatok bizonyítják. A katonai fazekasműhelyekben *immunes*, rabszolgák vagy civil kézművesek dolgoztak. A katonai fazekasság azonban szükségszerűen rövid életű volt, a helyi ipar kialakulásával a katonai fazekasműhelyek megszűntek, illetve üzemeltetésüket civilek vették át.

Brigetióban két fazekasműhelyt – a Gerhát és a Kurucdombi fazekastelepet – tártak fel. Ezek a legiotáboron kívül, attól északkeletre feküdtek.¹ Ezeket a *legio I Adiutrix* rendezte be és – legalábbis kezdetben – üzemeltette. A *legio I Adiutrix* már korábbi állomáshelyein is gyakorolt kézműves tevékenységet, amit *Brigetióban* is folytatott.²

A Kurucdombi fazekastelep Hadrianus uralkodásától működött, tevékenysége a Kr. u. 2. század folyamán követhető, a kerámiakészítés a markomann háborúk alatt sem szűnt meg, de ennek a fazekastelepnak a működésére a 3. században már nincs adatunk. A Gerhát fazekastelepet szintén Hadrianus uralkodása alatt rendezték be, az itteni fazekasság a 220-as, 230-as évekig követhető. A katonai fazekasműhelyek megszűnése nem meglepő. Miután az importált árucikkek elegendő mennyiségben érkeztek egy településre és a polgári kézen lévő fazekasműhelyek kialakultak, a kerámiák a szabadpiacon könnyen beszerezhetőkké váltak, így szükségtelen volt, hogy a katonaság saját számára készítse el azt. Ezért valószínűnek

¹ Bónis É., A brigetioi katonaváros fazekastelepei. *FolArch* 26, 1975, 71-88; Bónis É., Edényraktár a brigetioi katonaváros fazekastelepén. *FolArch* 27, 1976, 73-88; Bónis, É., Das Töpferviertel am Kurucdomb von Brigetio. *FolArch* 28, 1977, 105-142; Bónis, É., Das Töpferviertel „Gerhát” von Brigetio. *FolArch* 30, 1979, 99-155.

² Bónis, É., Das Militärhandwerk der Legio I Adiutrix in Brigetio. *Studien zu den Militärgrenzen Roms III* 13, *Internationaler Limeskongress Aalen* 1983, *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 20, Stuttgart 1986, 301-306.

tartom, hogy *Brigetió*ban is a katonai fazekasműhelyek szerepét katonai territoriumon kívül felépített polgári kézen lévő fazekasműhelyek vették át.

A Gerhát és a Kurucdombi fazekastelep szervezetére feliratos adatunk nincs. A *legio* bélyegzése katonai személyzetre utal. Ezzel szemben a kelta hagyományokon alapuló festettsávos kerámiák, amelyek egyik, sőt talán legfontosabb gyártási helye a brigetiói Gerhát fazekastelep volt, továbbá a Pannonische Glanztonware azt mutatják, hogy talán a *canabae* lakosságában kimutatható dél-pannoniai embereket, és esetleg a környék őslakosságából származó fazekasokat is alkalmaztak.³

3. *Brigetio* távolsági kereskedelme a vizsgált kerámiaedények alapján:

A harmadik fejezetben azokat a brigetiói lelőhelyű római importedényeket vizsgáltam, amelyek készítési ideje, helye, műhelye vagy műhelyköre, bizonyos esetekben az edényt készítő mester az edény bélyegzése, formája vagy díszítésének motívumkincse alapján meghatározható volt. Ezek a kerámiaedények ugyanis természettudományos vizsgálatok nélkül is információt szolgáltatnak a kereskedelmi kapcsolatok kiterjedéséről és azok változásairól. A vizsgált kerámatípusok a következők: 1. Fazekasbélyeggel ellátott mécsesek, ezek között helyi másolatok is, amelyek bélyege az első fazekasra utal. 2. Terra sigillaták. 3. Vékonyfalú csészék, az ún. raetiai áru és az ún. fekete firnises kerámia. Ebben a részben foglalkoztam a 3. pontban felsorolt vékonyfalú edények pannoniai utánzataival is, mert ezeknek az importáltaktól való elkülönítése sokszor nehéz.

A bélyeges mécsesanyag elemzése (334 mécses és mécses töredék) szerint a mécsesek kis mennyiségben importból, nagyobb mennyiségben pannoniai műhelyekből származtak. A *Brigetió*ban előkerült mécsesek formái és a rajtuk lévő bélyegek elsősorban az észak-itáliai, Duna-vidéki körzetre jellemzőek. A külső formai jegyek alapján feltételezhetően importnak tartható 19 firmamécses észak-itáliai fazekasmesterek bélyegeit viseli magán: Atimetus, Com(m)unis, Cresce(n)s, Favorinus, Festus, Fortis, Iegidius, Litogenes, Nerus, Pullus és Strobilus. Ezek közül azok a mesterek, akiknek műhelyei lokalizálhatók, Modenához (*Mutina*) vagy környékéhez kötődtek, vállalkozásukat a Flavius-korban vagy a Kr. u. 2. század elején indították meg. Három mécses bélyegzése és két esetben bizonyítható formája eltér az Észak-Itáliára és a Duna-vidékre jellemző gyakorlattól. C. Cornelius Ursus mécsese *Africa Proconsularis*ből vagy Dél-Itáliából, C. Iunius Bitus és Florentius mécsese Róma környékéről kerülhetett *Brigetió*ba. Ezeknek a fazekasoknak a tevékenysége az Antoninusok és a Severusok uralkodására keltezhető. Ezek nem feltétlenül kereskedelmi forgalomban kerültek *Brigetió*ba.

A mécsesek helyi készítésének három lehetősége volt: 1. Élelmes vállalkozók fiókvállalatokat alapítottak a meghódított területeken a hirtelen fellépő kereslet kielégítésére. 2. Lemásolták a kereskedelmi forgalomból származó mécseseket. 3. Mesterek elvándoroltak, és új műhelyeikben folytatták mécseseik készítését. Az első lehetőségre, az *institores* rendszer létezésére utalnak a pannoniai fazekasmesterek bélyegei, úgy itáliai formákon, mint helyi mécses típusokon, a bélyegek javításai és a pozitív modellek. Az illegális másolás mellett szólnak az olvashatatlanná vált mécsesbélyegek és azok a fazekasműhelyek, ahonnan több különböző fazekasmester bélyegével ellátott negatívok kerültek elő (pl. a brigetiói Gerhát fazekastelep). Mesterek elvándorlására a pannoniai mécsesanyagban nem találtam példát. A brigetiói bélyeges mécsesek közül azok a mécsesek, amelyek pannoniai termékeknek tarthatók, a publikált mécsesnegatívok alapján *Aquincumban*, *Intercisában*, *Mursán*, *Poetovioban*, *Savariában*, *Sisciában* és *Brigetióban* készülhettek. *Brigetió*ban Fortis, Iegidius, QGC, Sextus és Strobilus bélyeges mécsesnegatívok kerültek eddig elő. Csak *Brigetió*ból ismert helyi mécsesformán Vitalis bélyege.

³ Bónis É., A brigetiói sávos kerámia, *FolArch* 21. 1970, 71-90.

A terra sigillaták esetében az 1998-2001 között a Komárom/Szőny-Vásártéri ásatásokon és az 1998-1999-ben a MOL Tartályparkban és a MOL Lakótelepen folytatott leletmentéseken előkerült leletanyaggal foglalkoztam. A Komárom/Szőny-Vásártéri ásatásokról 1998-2001 között 2111 terra sigillata edényhez tartozó töredék került elő. Ehhez járul további 23 töredék, amelyek a Komárom/Szőny-Vásártér II. sz. lelőhelyről származnak. A MOL Lakótelepen 1998-1999 között végzett leletmentések során 63, a MOL Tartályparkban 1998-1999 között 402 terra sigillata edényhez tartozó töredék került elő.

A legkorábbi (Flavius-kori) terra sigillaták Észak-Itáliából (Consp. 34 = Drag. 24-25, Consp. 39, 43 = Drag. 35-36) és Dél-Galliából (Drag. 27, 36, 18, 18/31, 37) érkeztek. A Drag. 35-36 észak-itáliai barbotinos sigillaták még Traianus uralkodása alatt is kereskedelmi forgalomban voltak. A relieves dél-galliai terra sigillaták Drag. 37 formájúak, a korábbi Drag. 29 forma, amelyet Kr. u. 70-85/90 körül váltott fel a Drag. 37, nem került elő. A dél-galliai terra sigillaták a relieves darabok elemzése alapján a banassaci műhelyből származnak. A késő banassaci terra sigillaták a pannoniai piacokon Hadrianus uralkodásáig voltak forgalomban. Díszítettlen közép-galliai termékek a Kr. u. 1. század végétől érkezhettek, a relieves darabok (33 töredék) Lezouxból származnak és egy kivétellel (Butrio) a Stanfield-Simpson-féle második mestercsoportba (Hadrianus uralkodása, Antoninus-kor) sorolhatók.⁴ Főleg Cinnamus, Paternus és Albucius terra sigillatái kerültek elő. Az új brigetiói leletanyagban 2 Cibus ittenweileri vagy mittelbronni sigillata található. Cibus Kr. u. 105-125 között vagy 130-175 között dolgozott. Emellett két moesiai műhely, *Margum* és / vagy *Viminacium* termékei is megjelentek. A moesiai terra sigillata készítés a Kr. u. 2. század első negyedében kezdődött és a 2. század utolsó negyedéig, végéig tartott.

Az 1998-2001 között előkerült terra sigillaták legnagyobb csoportját Rheinzabern készítményei jelentik. A Komárom/Szőny-Vásártéri ásatásokról 978 töredék került elő, további 224 töredék rheinzaberni vagy westerndorfi. A MOL Lakótelepről és Tartályparkból 281 edényhez tartozó töredék határozható meg rheinzaberniként, további 37 töredék rheinzaberni vagy westerndorfi. Az 1998-2001 között *Brigetió*ban előkerült rheinzaberni terra sigillaták kronológiai kereteit Kr. u. 150 és 233 között határozhatjuk meg. A brigetiói leletek között a Bernhard Ia csoportba⁵ sorolható mesterek terra sigillatáinak aránya kicsi, az Ib csoport mesterei közül főleg Cerialis termékei jelentek meg. Legnagyobb számban a Severus-kori mesterek terra sigillatái fordulnak elő (Bernhard IIa-c). A Bernhard IIIa csoportba sorolható mesterek esetében erős visszaesés tapasztalható, biztosan IIIb-c csoport mestereihez köthető sigillatáink nincsenek. Annak ellenére, hogy a mestercsoportok terra sigillatáinak mennyiségében határozott különbségek mutatkoznak, egyes mesterek termékeinek erős koncentráltásával a brigetiói leletanyagban nem számolhatunk.

A Kr. u. 2. század végén és a 3. század első, illetve első két harmadában olyan helyekről is szállítottak terra sigillatát *Brigetió*ba, ahol rheinzaberni vállalkozók fiókvállalatai üzemeltek: Schwabeggől (Schwabmünchen II), Westerndorfból és Pfaffenhofenből. A schwabeggi és a westerndorfi manufaktúrákból a Kr. u. 170-es évektől a 230-as évekig, Pfaffenhofenből a 3. sz. elejétől 260-ig szállíthattak import kerámiát *Brigetió*ba. A mesterhez köthető relieves westerndorfi terra sigillaták közül Helenius termékei fordulnak elő legnagyobb (összesen 117), Onniorix edényei legkisebb mennyiségben az 1998-2001 között előkerült brigetiói leletanyagban (összesen 9). Comitialisnak 37 töredékét ismerjük innen. A mesterhez köthető pfaffenhofeni terra sigillaták nagyobb részben a Helenius körhöz sorolhatók (42 töredék), de a későbbi csoport, Dicanus termékei is megtalálhatók (4 töredék), tehát a terra sigillaták behozatala a 3. század második harmadában is folytatódott. A MOL Tartályparkból és

⁴ A közép-galliai relieves terra sigillatát készítő fazekasokról lásd Stanfield, J. A., - Simpson, G., *Central Gaulish Potters*. London 1958.

⁵ A rheinzaberni terra sigillaták csoportosítása H. Bernhard rendszerében történt; Bernhard, H., *Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieföpfer*. *Germania* 59, 1981, 79-93.

Lakótelepről 3 észak-afrikai Hayes 50a típusú terra sigillata chiara C edény került elő, ezek Kr. u. 230/240 – 325 közé keltezhetőek és Közép-Tunéziából származnak.

A *Brigetió*ból előkerült vékonyfalú csészek külső formai jegyeik alapján négy nagy csoportba oszthatók. Ezek közül néhány darab importárúnak tartható. 1. A Schindler-Kaudelka Fabrikat D kategóriájú csésze Sutriban vagy a Pó-vidéken készülhetett.⁶ A Fabrikat E-t képviselő darab keleti-pó-vidéki vagy adriai (Ravenna?, *Aquileia*) műhelyekből származik. A többi, szürke anyagú, szürke bevonatos csésze véleményem szerint közelebbi műhely(ek)ből kerülhetett *Brigetió*ba (*Emona*, *Carnuntum*?, *Sirmium*?, *Mursella*?). A széles szájú poharak szintén Észak-Itáliából származhatnak. 2. A valódi tojáshej áru készítésének központjai *Baeticá*ban voltak. Természetesen külső formai jegyek alapján a brigetiói darabok nem köthetők biztosan ezekhez a műhelyekhez. Elképzelhető, hogy egy eddig ismeretlen itáliai műhelyből származnak. 3. A Fabrikat H-ba sorolható kerámiák Itáliában készültek, de műhelyük nem lokalizálható. 4. Az előzőeknél vastagabb falú, porózus, igénytelenebb csészek helyben is készülhettek. A vékonyfalú csészek a Kr. u. 2. század elejéig voltak forgalomban, utána pohárformák divatja váltotta fel használatukat.

Az ún. „raetiai” áru a Kr. u. 2. század második harmadában került *Pannoniába*, tömeges behozatalukkal az Antoninus-korban számolhatunk, de még a 3. század folyamán is forgalomban voltak. A pannoniai és ennek megfelelően a brigetiói darabok részben raetiai importból származnak, részben *Pannoniában* készültek. A *Brigetió*ban előkerült darabok a régészetileg bizonyított nyugati műhelyekből (Straubing, Schwabmünchen, Günzburg, Aislingen, Nördlingen, Regensburg, Nassenfels, Gundremmingen, Faimingen és Westerndorf), vagy feltételezett vagy, feltárt pannoniai műhelyekből (*Carnuntum* (?), *Aquincum*, *Savaria*, *Vindobona*, *Poetovio* és *Gorsium*(?)) származnak.

Az importált fekete firnises kerámiák és helyi utánzataik külső formai jegyek alapján jól megkülönböztethetők. Az importált, *Brigetió*ban előkerült darabok két csoportra oszthatók. A fehér barbotinnal és fehér festett feliratokkal díszített poharak Trierben készültek, a betűk kialakítása alapján S. Künzl második csoportjába sorolhatók.⁷ Ennek alapján valamivel Kr. u. 260 előtt és 270 közötti időszakban gyártották ezeket. A csak rovátkolt sorokkal díszített poharak pontosabb készítési helye és készítésük ideje nem határozható meg. Rajna menti műhelyekből származhatnak (Köln, Mainz?) és a Kr. u. 3. századra keltezhetőek.

4. Római kerámiák készítése *Brigetió*ban és a helyi fazekasság kapcsolatai

A negyedik fejezetben azokat a kerámiaedényeket vizsgáltam, amelyek valószínűleg helyben vagy *Pannoniában* készültek, továbbá forma és / vagy motívumkincsükben olyan jellegzetességeket mutattak, amelyek alapján az előképül szolgáló római edény, annak készítési helye és ideje, így a brigetiói fazekasságot ért befolyás természettudományos vizsgálatok nélkül is meghatározható. Ezek a következők: 1. Üveg- és fémedények utánzatai, márványozott kerámiák. 2. Reliefes terra sigillata utánzatok, az ún. Pannonische Glanztonware terra sigillata motívumokkal pecsételt változatai és a terra sigillata formák. 3. Plasztikus díszítésű edények (kultusedények, applikált medaillonnal díszített edények és formatálban készített kos formájú edény).

A vizsgált kerámiák a következő üvegformákat mutatják. Poharak: ovális csiszolatokkal

⁶ A vékonyfalú csészek csoportosítása E. Schindler-Kaudelka rendszerében történt, amelyet ő a magdalensbergi leletanyag alapján dolgozott ki; Schindler-Kaudelka, E., Die Dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg. *Kärntner Museumsschriften* 58, Klagenfurt 1975; Schindler-Kaudelka, E., Die Dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg 2. In: Piccottini, G. (Hrsg.), Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1980 bis 1986. *Magdalensberg-Grabungsbericht* 16, Klagenfurt 1998, 389-425.

⁷ A trieri fekete firnises kerámiák csoportosítása S. Künzl rendszerében történt; Künzl, S., Die Trierer Spruchbecherkeramik. Dekorierte Schwarzfirniskeramik des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. *Trierer Zeitschrift* – Beiheft 21, Trier 1997.

díszített pohár (Isings form 21), „*carchesium*” (Isings form 36b), kónikus pohár – Goethert-Polaschek Form 31, Isings form 34 = Barkóczi 32. Folyadéktároló edények: nyomott gömbtestű korsó (Goethert-Polaschek form 112a), ovális testű, széles szájú kancsó (Isings form 124c, Goethert Polaschek Form 129b, 132), egyfülű, hengeres testű palackok (Isings form 51a, b, Goethert-Polaschek Form 118a, b, Barkóczi 168b, c).⁸

A vizsgált kerámiák a következő fémedényeket utánozzák: ovális vagy kerek ezüsttálak vízszintes állású reliefes díszítésű fogóval, Canterbury (és talán Millingeni) készletek *paterái* (Radnóti 29, 30), korongos végű, reliefes díszítésű nyeles csészék, öntött füles bronz lemezkancsók (Radnóti 75), bronzból készült, tagolt testű füleskancsó (Radnóti 77), ezüst és bronz gallérpárnás korsók, bronzmécsesek plasztikus fogóval, figurális bronzmécsesek.⁹

A színes üvegek felületét márványozott festéssel is utánozták. A brigiói márványozott kerámiáknak két csoportja van: 1. fehér anyagú, sárga, narancssárga bevonatosak és vörös márványozásúak (tálak és csészék), 2. bevonat nélküliek, ahol a márványozást a nyersszínű agyagra ecsettel felfestett vörös csíkok jelentik. A brigiói márványozott kerámiák formái: üveg, fém és terra sigillata utánzatok, nagyméretű, egyfülű korsók, nagyméretű mély tálak és gyűrűstálak.

Terra sigillaták hatása a brigiói helyi kerámiákon több formában is kimutatható. Készültek sárga anyagú, vörös bevonatos reliefes terra sigillata utánzatok, szürkére égetett anyagú, fekete bevonatos edények, külső oldalaikon terra sigillata motívumokkal díszítve, kelta hagyományú Pannonische Glanztonware, terra sigillatákról másolt bepecsételt motívumokkal és sima, reliefdísz nélküli terra sigillata formák. A reliefes terra sigillata formákon alkalmazott motívumok La Graufesenqueből, Banassacból és Lezouxból származnak, néhány esetben rheinzaberni előképpel is számolhatunk. A brigiói reliefes terra sigillata utánzatok részben az aquincumi Kiscelli utcai és Gázgyári fazekastelepek kerámiáival, részben a tokodi, esztergomi és bényi reliefes terra sigillata utánzatokkal állnak rokonságban. Egy töredék valószínűleg Pacatus terméke. A brigiói bepecsételt kerámiák motívumai dél-, közép-galliai és margumi sigillaták motívumait követik. A terra sigillata formák utánzatai itáliai, galliai és rheinzaberni formákat mutatnak (Consp. 20, 32, 34, 43, Drag. 37, 30, 27, 36, 18/31, Curle 15, 23, Lud. Tb, Drag. 39, 38, Niederbieber 11a/b, Drag. 54). A helyi edényeken 3 bélyeg jelenik meg (FLAVI, SECUNDIN, MYV...)

Az üvegformákat utánzó kerámiák előképei Észak-Itáliából, nyugati, elsősorban kölni, esetleg helyi üvegműhelyekből származtak. Canterbury és Millingeni készleteket itáliai, galliai és Duna-vidéki műhelyekben készítettek. Plasztikus fogójú bronzmécseseket észak-itáliai firmamécsest készítő fazekasok utánoztak, figurális bronzmécsesek az egész Római Birodalomban elterjedtek. A márványozott díszítésmód esetében helyi vagy Rajna-vidéki eredettel számolhatunk. A terra sigillaták utánzatának motívumai főleg Dél- és Közép-Galliából származnak. A formák esetében is elsősorban ezeknek a műhelyeknek a termékei lehettek mintaadók (emellett észak-itáliai és rheinzaberni hatással is számolhatunk). Az edényapplikációk esetében a Rhône völgye volt mintaadó. Kos formájú edényt a Római Birodalomban több helyen készítettek, ha konkrét előképet keresünk közép-galliai mintaadással számolhatunk.

A brigiói kerámiautánzatok párhuzamai a következő helyeken fordulnak elő. A vésett díszítésű üvegpoharak hatással voltak a galliai terra sigillata készítésre, de kerámiából

⁸ Az üvegformák meghatározásakor a következő katalógusokat használtam fel: Isings, C., *Roman Glas from Dated finds. Archaeologia Traiectina* 2, Groningen 1957; Goethert-Polaschek, K., *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier. Trierer Forschungen* 9, Mainz 1977; Barkóczi, L., *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Budapest 1988.

⁹ A fémedényformák meghatározásához a következő katalógusokat használtam fel: Radnóti A., *A pannóniai római bronzedények. DissPann* II 6, Budapest 1938; Nuber, H., *Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräber der römischen Kaiserzeit. BerRGK* 53, 1972, 1-232.

másolták őket *Germania Inferiorban*, *Noricumban* és *Daciában*. Kerámia utánzataik *Pannoniában* is több helyen előkerültek. A „*carchesium*” kerámia utánzatai megtalálhatók a terra nigra formák között, de a kölni fazekasműhelyek is gyártották ezt a formát. A Goethert-Polaschek 31 formájú kónikus pohár a Rajna-vidék terra nigra kerámiájában és a Wetterau kerámiában jelent meg. Vízszintes, négyszögletes vagy ovális ezüsttalakat az egész Római Birodalomban utánoztak kerámiából. Ilyen kerámiatalak hasonlóan, mint *Brigetióban* a *legio I Adiutrix* fazekasműhelyében, *Holdeurnban*, a *Nijmegenben* állomásozó *legio* fazekasműhelyében is készültek. Utóbbi helyen Canterbury típusú készletek agyag utánzatai is megjelentek, csakúgy, mint *Vindonissában*. A korongos végű reliefes nyelű csészék, illetve serpenyők készítése pannoniai sajátosságnak tűnik, a brigetiói darabok részben helyben készültek, részben azokhoz a darabokhoz tartoznak, amelyek műhelyét Dél-Pannoniához vagy *Aquincumhoz* kötik.

5. Adattár

Az elemző részeket adattár egészíti ki, amely tartalmazza a vizsgálataimhoz felhasznált brigetiói lelőhelyű tárgyak legfontosabb adatait. Feltüntettem a tárgyak őrzési helyét, leltárszámát, típusát, a számomra nyújtott legfontosabb információt (formát, bélyeget, motívumot, származási helyet és műhelyt), az esetleges egyéb információt és a publikálás helyét, ha a tárgy publikált, illetve bemutattam a tárgy rajzát, ha még közöletlen, vagy ha a korábban közölt kép a disszertáció vizsgálataihoz nem volt elégséges.

III. Az értekezés eredményei

A disszertációban vizsgált kerámiaanyag alapján megállapítható, hogy *Brigetióba* a rendszeres kerámiaszállítás a Kr. u. 1. sz. végén indult meg és a 3. sz. végéig – a 4. sz. elejéig tartott (1. táblázat, 1. térkép). Mécseseket, terra sigillatát és vékonyfalú csészéket először Észak-Itáliából szállítottak. A mécsesek importját hamar felváltotta a helyi mécseskészítés. A feltárt Kurucdombi és Gerhát fazekasműhelyek, amelyek Hadrianus uralkodása alatt már biztosan üzemeltek, több fajta mécseset készítettek. Az Észak-Itáliára jellemző mécsesformák és bélyegek mintaadóak maradtak. A terra sigillata szállításokban az észak-itáliai műhelyek szerepét a galliai manufaktúrák vették át, bár Traianus uralkodásáig mindkét területről párhuzamosan szállítottak. A reliefes terra sigillaták mindegyike banassaci. A Kr. u. 1. sz. végén, amikor La Graufesenque elvesztette a terra sigillata szállításokban betöltött monopolhelyzetét, kisebb galliai műhelyek osztozkodtak piackörzetén, ekkor indult meg a közép-galliai műhelyek exporttevékenysége is. Közép-Galliából kezdetben reliefdísz nélküli terra sigillaták érkezhettek. Az általam vizsgált brigetiói terra sigillata anyagban a reliefes edények lezouxiak és egy kivétellel a Stanfield-Simpson-féle második csoportba sorolhatók.

Gabler D. szerint *Pannoniában* a Hadrianus-korban a dél-galliai műhelyek már, a közép-galliai manufaktúrák még nem tudták fedezni a terra sigillaták iránti megnövekedett keresletet, ez okozhatta a helyi reliefes terra sigillata utánzatok készítését és két moesiai műhely, *Viminacium* és *Margum* sigillatainak pannoniai behozatalát is.¹⁰ Ez az általam vizsgált leletanyagban igazolható. Viminaciumi és/ vagy margumi terra sigillaták előkerültek, továbbá a terra sigillata utánzatokon, illetve a Pannonische Glanztonwaren több dél- és közép-galliai terra sigillata motívum mutatható ki. Ezekon kívül két sigillata Ittenweilerből vagy Mittelbornból származik.

A Komárom/Szőny-Vásártérről és a MOL Tartályparkból és Lakótelepről előkerült terra

¹⁰ Gabler, D., Der Einfluß der südgallischen Sigillaten auf die Pannonischen Töpfereien. *Aves* 26, 1975, 148-157; Gabler, D., Kereskedelem. In: Mócsy A. - Fitz J., (szerk.), *Pannonia Régészeti kézikönyve*. Budapest 1990, 185-209, különösen 201.

sigillata anyagban a legtöbb edénytöredék rheinzaberni. Ez a nagy arány a rheinzaberni manufaktúra hosszú termelési idejével, egész *Pannoniában* a rheinzaberni behozatal nagy számával, de a brigetioi településeggyüttes kereskedelmének a korábbiaknál nagyobb intenzitásával is magyarázható. A rheinzaberni terra sigillaták Bernhard csoportjai között megmutatkozó különbségeknek egyrészt kronológiai okai vannak, azaz *Brigetióba* főleg a Severus-kori mesterek edényeit szállították. Másrészt a szállításokat a kereskedelem szervezete is befolyásolta. A *Brigetióba* szállító közvetítő kereskedők olyan vállalkozókkal állhattak kapcsolatban, akiknek műhelyében a Bernhard Ib, IIa-IIc csoport fazekasai dolgoztak. Ezek a vállalkozók maguk is részt vehettek a kereskedelemben. A markomann háborúk után a Duna-vidéken a terra sigillaták iránti megnövekedett kereslet a felvevő piacokhoz közelebbi fiókvállalatok alapításához vezetett. Ezek közül Schwabeggéből, Westerndorfból és Pfaffenhofenből szállítottak terra sigillatát *Brigetióba*. A schwabeggi terra sigillata műhelyek mellett és Westerndorfban ún. rætiai kerámiát is készítettek. Ilyen kerámiatípusok *Brigetióban* is előkerültek, ezek egy része talán azokból a manufaktúrákból származik, ahonnan terra sigillata is érkezett. A nyugati kerámiakészítő központok utolsó termékei a brigetioi kerámiaanyagban az ún. fekete firnises kerámiák, amelyek Trierből (Kr. u. 260-270) és talán Rajna menti műhelyekből (Kr. u. 3. sz.) származnak. A brigetioi kerámiaimport utolsó állomását az észak-afrikai terra sigillata chiara C edények jelentik. Az észak-afrikai kerámia készítő központoknak sikerült áttörni a korábban kialakult kereskedelmi körzeteket és így termékeik az egész Római Birodalomban elterjedtek. Ebben szerepet játszott, hogy az észak-afrikai kerámiákat az észak-afrikai olaj, gabona és bor mellett, a kereskedelmi hajók fennmaradó raktárterét kihasználva tudták szállítani.

A katonai jelenlét *Brigetióban* a helyi fazekasságra nagy hatást gyakorolt. Egyrészt, mert római kerámiaformákat közvetített, amelyeket helyben lemásoltak. Másrészt fizetőképes fogyasztóréteget jelentett, így a helyi fazekasokat római kerámiaedények előállítására ösztönözte. A helyi készítésű kerámiaedények vizsgálata azt mutatta, hogy a brigetioi helyi fazekasság az ún. legiokerámiával szoros kapcsolatban volt. A katonai kerámiaprodukción jellegzetes típusai közé tartoznak az üveg- és fémedények utánzatai. Ezek azonban nemcsak a katonai fazekasműhelyekben lehettek mintaadók. A túl drága vagy nem kielégítő mennyiségű terra sigillata behozatal miatt ezeket az import edényeket is gyakran utánózták. A legiok saját katonáikon kívül más, például a környék őslakosságából származó fazekasokat is alkalmaztak, akik saját hagyományaik alapján dolgoztak. A katonaságtól független fazekasok is szállíthattak a csapatok számára kerámiát. A kereskedelmi kapcsolatok kiépülésével a kerámiaedények a szabadpiacon is beszerezhetővé váltak. Ennek megfelelően egy lelőhely kerámiaanyaga nem tekinthető homogénnek. Azt több hatás érte és befolyásolta, amelyek közül *Brigetióban* egy, az ún. legiokerámia, azaz a *legio I Adiutrix* saját fazekastelepén (a Kurucdombi és a Gerhát fazekasműhelyekben) készített kerámiaedényei, és a Rajna-vidéken kialakult kézműves hagyományai voltak. Ez a *legio* Kr. u. 70 és 85/86 között *Mogontiacumban* (Mainz) állomásozott. Innen magával hozhatta az üvegpoharak Rajna-vidéken szokásos utánzását, a Canterbury bronzkészletek utánzását, reliefes ezüstitálak imitációját, bronzkancsók és figurális bronzmécsesek kerámia utánzatait, világos anyagú, vékonyfalú csészék készítésének hagyományát, azt az igényt, hogy a hiányzó terra sigillatákat vörös bevonatos kerámiaedényekkel pótolják, esetleg a márványozás technikáját, az applikált medaillonokkal díszített edényeket és talán a kigyós edények formáját is.

Rövidítések feloldása

Aves
BerRGK
DissPann
FolArch

Archeološki Vestnik
Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
Dissertationes Pannonicae
Folia Archeologica

Fényes Gabriella megjelent publikációi a doktori értekezés témakörében

Római kori mécsesek a Vásártérről. In: Borhy L. - Számadó E. (szerk.), *Válogatás a Szőny - Vásártéri ásatás leleteiből. MCMXCII-MCMXCV*. Komárom 1996, XXIII-XVI.

Mécsesek a Komárom/Szőny-Vásártéri ásatásokból. *Ókortudományi Értesítő* 2, 1998, 23-26.

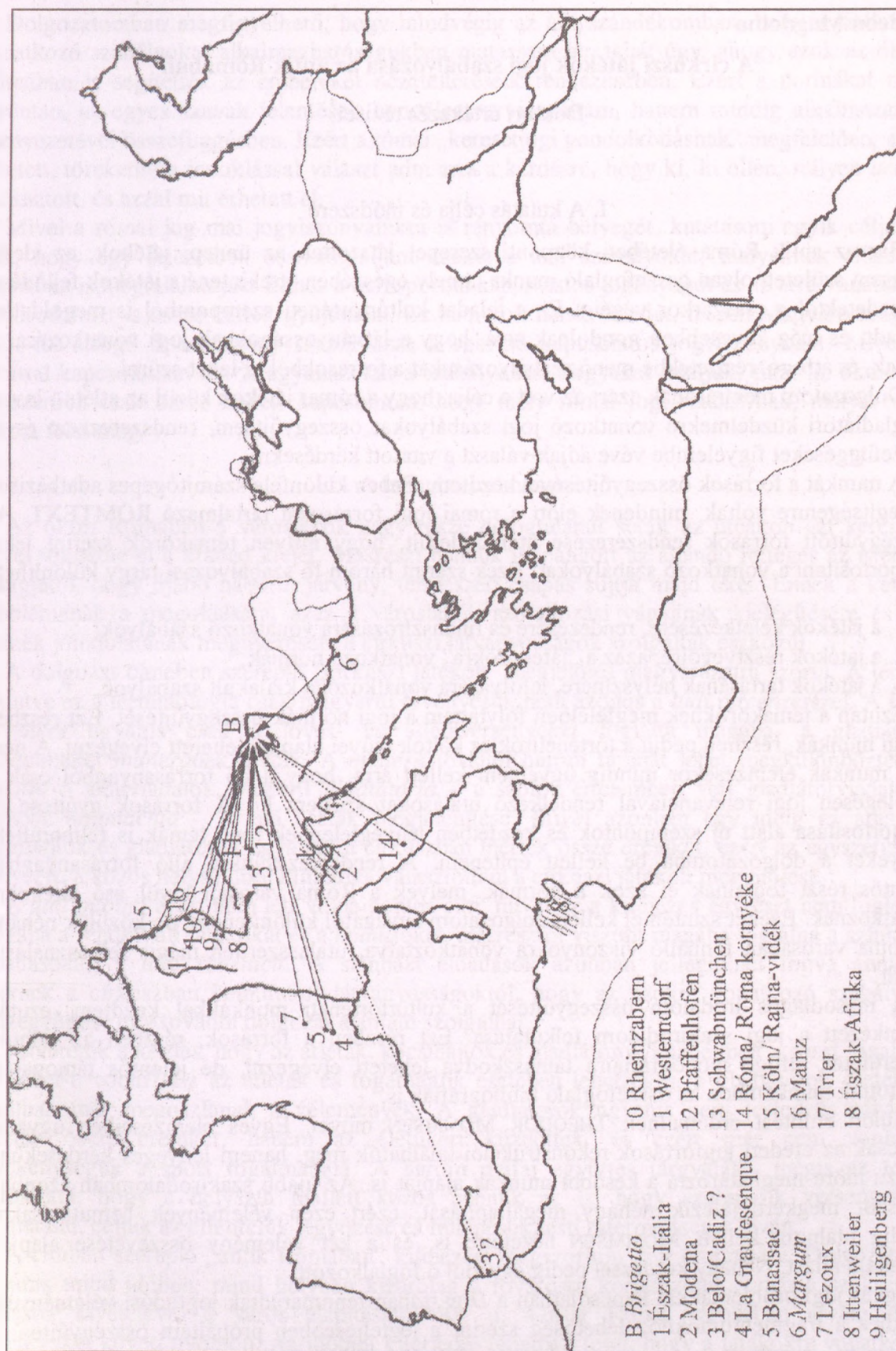
Adatok a brigetiói municipium kereskedelmi életéhez. *Acta Archeologica Brigetionensia* I/1, 2001, 67-69.

A *Brigetioban* előkerült bélyeges mécsesek. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 2002, 59-91.

Észak-Afrika	TS chiara			→		
Moesia	TS <i>Margum</i> <i>Viminacium</i>		→			
Baetica ?	Vékonyfalú csésze	→	?			
Galliai, germániai provinciák <i>Raetia</i> , <i>Noricum</i>	Trieri pohár			→		
	"Rajnai" kerámia			→		
	"Raetiai" áru		- - - - -→			
	TS Pfaffenhofen			→		
	TS Westerndorf			→		
	TS Rheinzabern		- - - - -→			
	TS Mittelbronn		→			
	TS Ittenweiler		→			
	TS Közép-Gallia/Lezoux		→			
	TS Dél-Gallia (La Graufesenque, Banassac)	→				
Itália	Észak itáliai mázas	→				
	Vékonyfalú csészek	→				
	Észak-itáliai mécses	→				
	Közép-itáliai mécses		→			
	Pó-vidéki barbotinos TS	→				
	Pó-vidéki applikált TS	→				
		1. század	2. század	3. század	4. század	5. század

1. táblázat: Import kerámiaedények *Brigetiő*ban a disszertációban vizsgált edénytípusok alapján

1. térkép: A disszertációban vizsgált import kerámiaedények származási helyei

Gedeon Magdolna

A cirkuszi játékok jogi szabályozása az antik Rómában

Doktori értekezés tézisei*

I. A kutatás célja és módszere

Bár az antik Róma életében központi szerepet játszottak az ünnepi játékok, ez ideáig mégsem született olyan összefoglaló munka, amely egészében áttekintené a játékok fejlődését a kezdetektől a császárkor végéig. Ez a feladat kultúrtörténeti szempontból is megoldatlan maradt, és még kevesebben gondolnak arra, hogy a látványosságoknak jogi vonatkozásai is voltak, és átfogó, részletekbe menő szabályozásukat a forrásokból ki lehet szűrni.

Dolgozatom megírásának ezért az volt a célja, hogy a római játékok közül az atléta-, lovas- és gladiátori küzdelmekre vonatkozó jogi szabályokat összegyűjtssem, rendszerezsem és az összefüggéseket figyelembe véve adjak választ a vitatott kérdésekre.

A munkát a források összegyűjtésével kezdtem. Ebben különféle számítógépes adatbázisok is segítségemre voltak, mindenek előtt a római jogi forrásokat tartalmazó ROMTEXT. Az összegyűjtött források rendszerezése után kiderült, hogy milyen témakörök szerint lehet csoportosítani a vonatkozó szabályokat. Ezek szerint három fő szabályozási tárgy különíthető el:

1. a játékok keletkezésére, rendezésére és finanszírozására vonatkozó szabályok;
2. a játékok résztvevőire, azaz a „játékosokra” vonatkozó normák;
3. a játékok tartásának helyszínére, lefolyására vonatkozóan kialakult szabályok.

Ezután a témaköröknek megfelelően folytattam a jogi normák összegyűjtését. Ezt részben a jogi munkák, részben pedig a történetírók és költők művei alapján lehetett elvégezni. A nem jogi munkák elemzésekor mindig ügyelnem kellett arra, hogy a bő forrásanyagból csak a ténylegesen jogi relevanciával rendelkező utalásokat szűrjem ki. A források gyűjtése és csoportosítása alatt új szempontok és kezdetben lényegtelennek tűnő témák is felmerültek, melyeket a dolgozatomba be kellett építenem. A rendelkezésünkre álló forrásanyagban jelentős részt foglalnak el azok a normák, melyek a Róma városán kívül eső játékokra vonatkoznak. Ezeket szintén el kellett dolgozatom anyagától különítenem, de közülük néhány a Róma városában fennálló viszonyokra vonatkoztatva, utalásszerűen mégis felhasználásra került.

A másodlagos irodalom összegyűjtését a kultúrtörténeti munkákkal kezdtem, ezután következett a jogi szakirodalom felkutatása. Ezt részben a források, részben az érintett jogterületek átfogó monográfiáira támaszkodva lehetett elvégezni, de jelentős támogatást nyújtottak munkámhoz az összefoglaló bibliográfiák is.

Külön említést érdemelnek THEODOR MOMMSEN művei. Egyes elemzéseiben ugyanis nemcsak az eredeti jogforrások rekonstrukciói találhatók meg, hanem lényeges kérdésekben hosszú időre meghatározta a későbbi munkák alapját is. Az újabb szakirodalomban azonban többször megkérdőjelezzik néhány megállapítását, ezért ezen vélemények bemutatásakor mindig utalnom kellett MOMMSEN nézeteire is, és a két vélemény összevetése alapján foglaltam állást. Néhány kérdéssel pedig egyedül ő foglalkozott.

Egyes jogi problémákkal kapcsolatban a *Digestában* fennmaradtak jogtudósi vélemények. Ezekhez a fragmentumokhoz lehetőség szerint a legteljesebben próbáltam összegyűjteni a szekunder irodalmat, és az azokban foglalt megállapítások alátámasztásához vagy elutasításához szükséges forrásokat is össze kellett gyűjtenem.

* Miskolci Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Szabó Béla egyetemi tanár.

Dolgozatomban megfigyelhető, hogy mindvégig az állt szándékomban, hogy a játékokra vonatkozó szabályokat alkalmazhatóságukban mutassam be, tehát úgy, ahogy azok az ókori Rómában is segítették az embereket nézeteltéréseik rendezésében. Ezért a normákat nem elvontan, az egyes szavak jelentéseit boncolgatva vizsgáltam, hanem mindig alkalmazásuk környezetével összefüggésben. Ezért a római „keresetjogi gondolkodásnak” megfelelően, ahol lehetett, törekedtem indoklással választ adni arra a kérdésre, hogy ki, ki ellen, milyen *actiót* indíthatott, és azzal mit érhetett el.

Mivel a római jog mai jogviszonyainkra is rányomta bélyegét, kutatásom egyik célja az volt, hogy egy fejezetben összefoglaljam azokat a mai szabályokat, melyeknek előképét Rómában is megtalálhatjuk. Ehhez a mai sporttal kapcsolatos joganyagot és az arra vonatkozó szakirodalmat is össze kellett gyűjtenem. Ez nem volt nehéz feladat, hiszen Magyarországon 2001-től átfogó Sporttörvény szabályozza a sporttal kapcsolatos jogviszonyokat. Mivel a sporttal kapcsolatban ma is ugyanazokat a szabályozási tárgyakat találjuk, mint az ókorban, egyszerűen csak össze kellett kapcsolnom, hogy mely római jogi szabálynak, melyik mai norma felel meg.

II. A kutatás eredményei

Az ókori Rómában a városlakók nagy része dologtalanul sétált az utcákon azt keresve, mivel tölthetné el a szabad idejét. Másrészt bennük lappangott az állandó rettegés az istenek haragjától, hogy újabb háború, járvány, természeti csapás sújtja majd őket. Ennek a kettős problémának a megoldására, azaz a városlakók szórakozási vágyának kielégítésére és az istenek jóindulatának megnyerésére a cirkuszi látványosságok szolgáltak eszközül.

A dolgozat címében szereplő „cirkuszi játékok” megjelölés magyarázatra szorul. A témát tekintve ez a terminológia csak magyarul érvényesül, nem azonos a *ludi circenses*szel. A *ludi circenses* ugyanis csak a lovas- és atlétaversenyeket foglalta magába, a gladiátori küzdelmeket *munerának* hívták. A *munera* további három fajtáját lehet megkülönböztetni: *venatio* – állatviadalok, *munera gladiatoria* – a szoros értelemben vett gladiátorviadalok, továbbá *naumachia* – a vízi csaták megjelenítése. Mivel azonban egy ideig az atléták, fogathajtók és gladiátorok egyaránt a cirkuszban mérték össze erejüket, ezért az egyszerűség kedvéért, a közös helyszínből kiindulva választottam a cirkuszi játékok megjelölést.

A *ludi publici* azért nem lett volna pontos cím, mivel ez a kifejezés egyrészt nem foglalja magába a rendkívüli játékokat és a *munusokat*, másrésztől viszont magába foglalná a színházi előadásokat, a *ludi scaenicit*. A színházi előadások azonban jellegüknél fogva annyira eltérnek a cirkuszban bemutatott látványosságoktól, hogy az azokra vonatkozó szabályok összegyűjtése egy további dolgozat alapjául szolgálhat.

Felvetődik a kérdés, hogy az atléták, kocsihajtók és gladiátorok küzdelmeit a sport fogalma alá lehet-e vonni? Ez az atléták és fogathajtók esetében lehetséges, a gladiátorok esetében azonban már megoszlanak a vélemények. A gladiátorok ugyanis nem testedzés céljából mérték össze erejüket, hanem az életükért küzdöttek, és ezért már nem vonható tevékenységük a sport fogalma alá. A három műfaj együttes tárgyalását mégis az teszi indokolttá, hogy a helyszín mellett közös bennük az is, hogy szereplőik versengenek egymással, céljuk az ellenfelük legyőzése és fellépésük testi rátermettségét kíván.

A címben szereplő „antik Rómában” kifejezést megszorítón kell értelmezni. Dolgozatomban ugyanis mind időben, mind helyben kizárólag a fővárosra korlátozódik, tehát a szükséges utalások kivételével a város alapításától Kr. u. 476-ig Róma városában érvényesülő szabályokat követi nyomon. Az időbeli kiterjedés lehetővé teszi, hogy a játékokra vonatkozó rendelkezéseket, az állami életben bekövetkező változásokkal együtt, fejlődésükben mutassam be.

A munka négy fő részre tagolódik. Az első rész korszakonkénti bontásban az egyes játékok bevezetésének jogi háttere mellett azt foglalja össze, hogy mely játékokat, kiknek volt joga illetve kötelessége megrendezni. Témájánál fogva ezért ez egy közjogi fejezetnek tekinthető.

A királyság korából nem maradt fenn sok adatunk, mégis megállapíthatjuk, hogy a király és a *pontifexek* feladata volt az ebben a korban még kizárólag szakrális jellegű lovas játékok rendezése.

A köztársaság korában már színesedik a kép, több forrásunk is maradt fenn. Ebben a korszakban többféle rendezvényt lehet megkülönböztetni, így kialakultak a *ludi votivi*, *ludi publici* és a *munera gladiatorum*.

A *ludi votivi*, azaz fogadalmi játékok, arról kapták nevüket, hogy megtartásukra *votum* formájában tettek fogadalmat Iuppiternek, valamilyen válsághelyzetben. Ha Iuppiter megsegítette a fogadalomtévőt, úgy a felajánlott játékokat megrendezték a tiszteletére. A *ludi votivinek* szigorú közjogi eljárási szabálya alakult ki. Fogadalmat lehetett tenni a Sibilla-könyvek javaslatára, amit csak *senatusi* engedéllyel lehetett megtekinteni, de az is szokásos volt, hogy főleg a hadvezérek nehéz helyzetekben felajánlást tettek játékok tartására. A fogadalmat mindig egy *imperiummal* rendelkező *magistratus* tette, ezért ha a *praetor* vagy *consul* akadályoztatva volt, külön *dictator*t neveztek ki erre a feladatra.

A *ludi publici* a *magistratusok* által évenként visszatérően rendezett játékok voltak. A központi helyet elfoglaló *ludi Romani* megrendezése a köztársaság idején a király helyébe lépő *consulokra* szállt, majd midőn ez túl nagy terhet jelentett a számukra, a különféle istenek tiszteletére rendezett játékok tartása megoszlott a *curulis* és a plebejus *aedilisek*, valamint csekély mértékben a *praetor* között.

A köztársaság végén jelentek meg a görög mintára rendezett atlétaküzdelmek, az *agonok*, melyek ekkor még a *ludi circenses* részét képezték.

A gladiátorjátékok a Kr. e III. században temetési szertartás részeként jelentek meg. A szakirodalmi vélemények abban a kérdésben oszlanak meg, hogy Kr. e. 105-től – mikor először rendezett két *consul* gladiátorviadalt – a gladiátorviadalt is felvették-e az államilag rendezett ünnepi játékok közé. A források elemzése és a későbbi államilag rendezett gladiátorharcok hiánya azonban arra enged következtetni, hogy a köztársaság idején a gladiátorviadaltok magánrendezésű játékok voltak, és csak a *principatusban* váltak az állami ünnepi játékok részévé.

A köztársasági Rómában a *magistratusok* választási küzdelmének fontos részévé váltak a játékok, hiszen aki a legfényesebb látványossággal szórakoztatta választóit, az számíthatott leginkább a győzelemre. Ezért mind törvényhozás által, mind az állami pénzkeret, a *lucar* megkurtításával igyekezett a *senatus* a játékokkal való versengést korlátozni, a saját pénzből való finanszírozásnak azonban nem tudtak gátat szabni.

A császárkorban megfigyelhető a játékok szakrális jellegének háttérbe szorulása, valamint egy centralizálási törekvés a császár részéről, amellyel minden látványosságot a saját felügyelete alá akart vonni. A kereszténység államvallássá tételével megkezdődött a pogány kultuszok eltörlése. Az ünnepi játékok között megjelentek a császár születésnapjára és hatalomra lépése emlékeztetőre rendezett játékok. A játékok rendezésének feladatát Augustus a *praetor*ra ruházta, a köztársaság korával ellentétben a *consulok* is több feladatot kaptak ezen a téren.

A gladiátorjátékok szintén államilag rendezett látványossággá váltak, melyeket a császárok hol a *praetorok*, hol a *quaestorok* feladatkörébe utaltak. A legjelentősebb játékokat azonban maga a császár rendezte hivatalnokai segítségével.

Értekezésem második része a játékosok, vagyis az atléták, fogathajtók és gladiátorok jogállására vonatkozó rendelkezéseket elemzi. Ez a rész legfőképpen személyi jogi szabályokat tartalmaz. Mivel a játékok főszereplőire vonatkozó, a forrásokban előforduló minden jogi vonatkozású rendelkezést megpróbál bemutatni, magánjogi, büntetőjogi és

közjogi szabályok is helyet kaptak benne.

Az atlétákkal kapcsolatos források három fő témakörbe sorolhatók. Az egyik az atléták jogállásával, a másik a kölcsönügyleteikkel, a harmadik az egyesületeikkel kapcsolatos szabályok.

A jogállásukra vonatkozó szabályok tekintetében megoszlanak a nézetek, hogy ezek a sportolók *infamisak* voltak-e vagy sem. A szakirodalom többsége arra az álláspontra jut, hogy a színészekhez hasonlóan, *infamiát* szenvedtek, mivel tevékenységüket pénzért, *locatio conductio* keretében üzték. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az atlétákat számos privilégiummal és olyan tisztségekkel ruházták fel, melyek más *infamis* személyeket nem illették meg, valamint azt, hogy az atléták a császárkultusz jelentős támogatói voltak, és döntően azt, hogy a *Digestában* az *infamia* alóli kivételek között szerepelnek az atléták, véleményem szerint nem szenvedtek *infamiát* a hivatásosan sportoló római polgárok.

A kölcsönügyleteikkel kapcsolatos szabályok szerint az atléták az edzésükhöz szükséges pénzt úgy is előteremthették, hogy kölcsönt vettek fel, melyet csak akkor kellett visszafizetniük, ha győztek a versenyen, így ez az ügylet a tengeri kölcsönnel (*foenus nauticum*) mutat rokonságot.

Az atléták egyesületekbe tömörültek, melyek tagjaik versenyeztetését és utazását szervezték. Helyi és regionális szinten alakultak atlétaegyesületek, központjuk Rómában volt.

A kocsihajtókra vonatkozó szabályokat a *factiók* kialakulásával összefüggésben lehet elemezni. Lovas versenyeket már a királyság korában is rendeztek, és a XII táblás törvényben is találunk a kocsihajtókra vonatkozó szabályozást. Kezdetben a *factiók* hatalmas magánvállalkozások voltak, melyek magas haszon reményében bocsátották a játékadók rendelkezésére a fogatokat és a személyzetet. A császár a magánvállalkozásban működő *factiókat* a saját felügyelete alá vonta, ami a lótenyésztésre vonatkozó rendeletekben is megmutatkozott. A *factiókat* vezető vállalkozókat pedig hivatalnokokra cserélték le.

A kocsihajtók tekintetében is felmerül a kérdés, hogy azok, akik nem a *factiók* tulajdonában álló rabszolgák voltak, az atlétákhoz hasonlóan szintén *infamiát* szenvedtek-e vagy sem. Mivel nemcsak a győzelem, hanem maga a versengés is dicsőségnak számított, s a *Digestában* a kivételek között a lovasversenyek résztvevőit is megtaláljuk, megállapíthatjuk, hogy ők sem szenvedtek *infamiát*.

A gladiátorok hadifoglyok, elítéltek, rabszolgák és önként jelentkezők közül kerültek ki. A róluk szóló fejezetben ezekre az egyes kategóriákra vonatkozó jogi rendelkezéseket gyűjtöttem össze. A témával foglalkozó művek egyike sem foglalta össze és jelölte meg azokat a forrásokat, melyekből kiderülne, hogy kiket ítélték gladiátor- vagy állatviadalra, valamint azokkal a forrásokkal sem foglalkoznak, melyek az egyéb, így pl. öröklési jogaikra vonatkoznak. Ezt a fejezetet ezért szinte teljesen az eredeti forrásokra támaszkodva írtam meg.

A forrásokból kiderül, hogy a hadifoglyok egyik kivégzési módja volt, hogy az arénába küldték őket. A bűnözőkkel kapcsolatban négyféle büntetési nemet lehet megkülönböztetni: *condemnatio ad gladium*, azaz a gladiátorviadalok szüneteiben való kivégzésre, és az *ad ludum gladiatorium*, azaz a gladiátoriskolákban való kiképzésre szóló ítélet, valamint a *condemnatio ad bestias*, ahol az elítélteket kiképzetlenül vetették a vadállatok elé, és az *ad ludum venatorium*, ami az állatviadalra kiképző iskolákba való küldést jelentette. Míg arról, hogy mely bűnözőket vetették vadállatok elé, számos forrás tanúskodik, arról azonban, hogy kiket ítélték *ad ludum* és *ad gladium*, már nem találunk ilyen egyértelmű utalásokat. Nagy valószínűség szerint ugyanazokat a bűncselekményeket büntették *ad gladium*, mint amiket a vadállatok elé vetéssel. *Ad ludummal* is ezeket a bűnözőket sújthatták, de közülük is kiválogatták azokat, akik erre koruknál és testalkatuknál fogva rátermettek voltak.

Hosszabb részt szenteltem az önként jelentkező gladiátoroknak, azon belül is azoknak a rendelkezéseknek, melyek a lovagi és szenátori rendhez tartozó fiatalok gladiátorrá válását

próbálták megakadályozni, hiszen e jogszabályokat különféle kiskapukon igyekeztek az érdekeltek megkerülni. Ezek a gladiátorok a források szerint egyértelműen *infamisok* voltak. A császári centralizálás ezen a területen a gladiátoriskolák monopolizálása terén mutatkozott meg. A gladiátorok az iskolákon belül még egyesületeket is alkottak.

A harmadik részben a játékokkal kapcsolatos szabályok szerepelnek, melyben közjogi, magánjogi és büntetőjogi elemek keverednek. A játékok előkészítésének és a rendezők teendőinek bemutatása mellett itt kaptak helyet a helyszínre, a nézőkre, a játékosok sérüléseire, a rendfenntartásra, valamint a játékok megszüntetésére vonatkozó jogi rendelkezések.

A helyszínnel kapcsolatos szabályok az építésrendészettel függnek össze. Megfigyelhető, hogy az állam a királyság korától kezdve kezében tartotta a fogathajtó versenyek helyszínének biztosítását, hiszen a *ludi circenses* megrendezése állami feladat volt. A gladiátorharcoknál pedig az államilag rendezett *munusok* általánossá válásával kezdtek a császárok az amfiteátrumok építéséhez.

Külön részben foglaltam össze a játékok napjaira vonatkozó rendelkezéseket, melyek meghatározták, hogy melyek minősültek *dies fastinak* vagy *dies nefastinak*, mely napokon nem lehetett játékokat rendezni.

A játékrendezők tevékenységének csak akkor volt jogi relevanciája, ha az egy hivatalból eljáró, állami tisztségviselő volt, mert ilyenkor tevékenysége a közjog területére esett. Az előkészületi teendők körében a központi helyen a fogatok, gladiátorok és vadállatok beszerzése állt.

A gladiátorok beszerzésével kapcsolatban ránk maradt egy Gaius által felvetett jogi probléma. A jogtudós kérdése: milyen szerződés az, ahol a gladiátorokat rendelkezésre bocsátó *lanista* és a játékrendező úgy kötnek ügyletet, hogy a megsebesült és halott gladiátorok után 1000, az épségben visszaadottakért pedig húsz dénárt kell fizetni, ilyenkor ugyanis a bérlet és az adásvétel elemei keverednek (Gai. 3,146). Ha az esetet összefüggéseiben vizsgáljuk, arra a megállapításra juthatunk, hogy ilyenkor bérleti szerződés jön létre egy megállapodással, mely szerint a játékrendező osztozik a *lanistát* ért kárral.

A játékrendezőknek a *ludi circenses* esetén volt a legtöbb olyan cselekménye, mely a közjog hatálya alá esett, hiszen ezeket a versenyeket egy szakrális jellegű felvonulás is bevezette. A *consulnak* az *aedilisi* tisztség bevezetése után játékrendezői feladatából annyi maradt meg, hogy ő volt a játékok elnöke. A gladiátorviadalokon pedig csak a *principatustól* nyert jogi relevanciát a rendezők ténykedése, hiszen e viadalok addig csak magánrendezésű játékoknak minősültek akkor is, ha *magistartusok* rendezték azokat.

Sokat vitatott jogi probléma a *iactus missilium* kérdése, ti. hogy ilyenkor a tulajdonszerzés *traditio*val vagy *occupatio*val történik-e? Ha azt vesszük alapul, hogy a játékrendező nem azért dobálja szét a *missilákat* a nézőtéren, mert az azokon feltüntetett tárgyaktól meg akar szabadulni, hanem azért, hogy később a nép jóindulatát elnyerje, megállapíthatjuk, hogy ilyenkor *traditio* ment végbe, melynek *causája* *donatio* volt.

A nézőkkel kapcsolatban számos rendelkezés született. Meghatározták, hogy ki nem mehetett el a játékokat megtekinteni, milyen öltözetben kellett megjelenni, ki hol foglalhatott helyet, hogyan köthettek fogadásokat. Jogi relevanciája volt a nézők egyes megnyilatkozásainak, pl. kegyelem kérése a küzdők számára, testi sértés okozása másnak a nézőtéren, a hivatalnokok ill. a császár kicsüfolása. A nézőtér, bizonyos értelemben, a császárkorban az addigra elhaló népgyűlések helyét is átvette.

A játékosok sérüléseivel kapcsolatban fennmaradt egy Ulpianus töredékünk (D. 9,2,7,4), melyben felvetődik a kérdés, hogy ha valaki a küzdelem során ellenfelének valamilyen sérülést, vagy halált okoz, felelősségre lehet-e vonni a *lex Aquilia* alapján. A jogtudós, a ma

érvényesülő szabályozáshoz hasonlóan, kizárja a sportoló felelősségre vonását a küzdelem során okozott testi sértés miatt.

A rendfenntartás a játékrendező feladata volt. Nemcsak a játékok helyszínén, hanem az elnéptelenedett városban is fokozott védelemre volt szükség, hiszen ilyenkor szabad út nyílt a fosztogatásra.

A játékok megszűnésével kapcsolatban kiemelendő, hogy a viadalokat a kereszténység terjedése is visszaszorította, a gladiátorküzdelmeket pedig a császárok rendeletileg igyekeztek beszüntetni.

Az utolsó fejezetben azok a mai sportjogi szabályok kerülnek bemutatásra, melyeknek előképét a római rendelkezésekben is megtalálhatjuk. A legszembevetőbb hasonlóság az antik és a mai viszonyok között az, hogy a mai sportjogi szabályok között ugyanazokat a szabályozási tárgyakat találjuk meg, melyeket Rómában a játékokkal kapcsolatban jogi úton rendeztek, ezért szintén közjogi, magánjogi, és büntetőjogi elemek keverednek bennük.

III. A kutatás eredményeinek hasznosítási lehetőségei

Mivel a dolgozat ez ideig feltáratlan területtel foglalkozik, hiánypótló munkának tekinthető. A játékoknak kultúrtörténeti szempontból sincs átfogó irodalma (főleg magyar nyelven), ezért nemcsak a jogászok, hanem a sporttörténet iránt érdeklődők is hasznos információkat szerezhetnek a munkából. Irodalomjegyzéke alapját képezheti további kutatásoknak is.

Értekezésem a római jog oktatása terén a közjogi részek bővítésére ad lehetőséget.

A magyar nyelven nem elérhető római jogi források feldolgozása révén munkám alapját képezheti forrásfeldolgozó speciális kollégiumoknak, de egészében véve egy önálló, fakultatív stúdium tárgya is lehet.

SZIGORÚAN TITKOS KIADVÁNYOK

E rovatban olyan ókori tárgyú – elsősorban egyetemi és múzeumi – kiadványokat ismertetünk, amelyek valamilyen oknál fogva észrevétlenek, vagy méltatlanul kevésbé ismertek maradtak a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. E kötetek tehát nem valamiféle cenzúra tiltása, hanem az információhiány miatt váltak "titkossá". Célunk az, hogy e kötetek terjesztését adataik pontos közlésével elősegítsük. Ezúton is kérjük kollégáinkat, hogy megjelent szakmai kiadványaikról adjanak lapunkban tájékoztatást pontos, de rövid tartalmi ismertetés keretében. Számítunk minden megjelent tanulmánykötet, monográfia, disszertáció, emlékkönyv és fordítás ismertetésére. Természetesen nem csak az egyetemi kiadványokra hívjuk föl szívesen a figyelmet. Tekintettel a hazai, meglehetősen kaotikus, könyvkiadói viszonyokra és a könyvterjesztés gyengélkedéseire, előfordulhat, hogy hivatásos könyvkiadók kiadványai is elkerülik az érdeklődők figyelmét. Kérjük a szerzőket, fordítókat és szerkesztőket, használják ki a lapunk által nyújtott segítséget. Minden ókori tárgyú kiadványt térítésmentesen ismertetünk. Az ismertetések célja az információ közzététele, nem az értékelés. Kíváncsi lenné, ha a bemutatást írók azt is megadnák, hogy a megrendelők pontosan kihez fordulhatnak (*kiadó, terjesztő, ISBN szám, oldalszám, név, cím, telefonszám*), és a kiadvány *mennyibe kerül*. Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet mindazon kiadóknak és szerzőknek, akik publikációikat eljuttatták hozzánk, lehetővé téve, hogy megismertessük azokat olvasóinkkal (Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszék, 4010 Debrecen, Egyetem tér 1.).

A rovatot összeállította Németh György

von Albrecht, Michael: A római irodalom története I. Fordította Tar Ibolya. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 691 old. ISBN 963 506 523 X. Ára 4200 Ft.

Baltoyianni, Chr. – Demakopoulou, K. – Grammenos, D. – Stassinopoulou-Kakarouga, E. – Synodinou, K. – Tsigarida, E.-B.: Hellas ékszerei. Magyar változat Dági Marianna. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2003. 50 old. (oldalszámozás nélkül). ISBN 963 7441 92 1.

Borhy László – Számadó Emese: Gemmák, gemmás gyűrűk és ékszerek Brigetióban. Acta Archaeologia Brigetionensia Ser. I. Vol. 4. Komárom, 2003. 88 old. ISBN 963-206-922-6.

Császárok élete. (Historia Augusta) A fordításokat ellenőrizte, sajtó alá rendezte Burai Erzsébet, Havas László, Szűcs Gábor, Takács Levente. A bevezető tanulmányt írta Havas László. A jegyzeteket – a fordítók magyarázatainak felhasználásával – készítette Takács Levente. Multiplex Média – Debrecen University Press, Debrecen, 2003. 633 old. ISBN 963-210-298-3.

Megrendelhető: 4026 Debrecen, Honvéd u. 17.

Fehér Bence – Kovács Péter: Fontes Pannoniae Antiquae I. Korai földrajzi írók – a római hódítás kora (Kr. u. 54-ig). Károli Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 323 old. ISBN 963 8 392 614.

Harmatta János (szerk.): Ókori keleti történeti chrestomathia. Második, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 430 old. ISBN 963 389 425 5. Ára: 3800 Ft.

Jany János (szerk.): Szemelvények az ókori kelet jogforrásaiból. Válogatás az ókori Irán, India és Kína jogemlékeiből. Fordította, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket készítette: Dezső Csaba, Jany János, Salát Gergely. *Studia orientalia* 2. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba, 2003. 140 old. ISBN 963 9296 76 7.

Kerferd, G. B.: A szofista mozgalom. Fordította Molnár Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 231 old. ISBN 963 389 393 3. Ára: 2800 Ft.

Lysias beszédei. Szerk. Bolonyai Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 559 old. ISBN 963 389 381 X. Ára: 3500 Ft.

Maróti Éva: Szentendre – Ulcisia Castra – római kori kőemlékei. PMMI, Szentendre, 2003. 63 old. ISBN 963 7215 921.

Nemeshegyi Péter – Rihmer Zoltán (szerk.): Studia Patrum. A Magyar Patrisztikai Társaság I. konferenciája az ókori kereszténységről. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 342 old. ISBN 963-361-434-1.

Tartalom: Rihmer Z.: Societatis Studiorum Patristicorum Hungaricae IX Kalendas iulias anno Domini MMI Aegopoli feliciter conditae auspicia. VII. Dósai A.: Előszó. Nemeshegyi P.: Órigenész Istene és a Biblia Istene. 1. Kránitz M.: Krisztus emberi lelke Órigenésznél (De principis 2, 6). 13. Perendy L.: Iustinus, a barbár platonikus. 43. Pataki E.: Zenei világrend és ösztönös tudás: az Eunomosz-mítosz Clemens Alexandrinusnál. 49. Spät E.: A korakeresztény irodalom eretnekábrázolásainak egyes toposzai: Simon mágus, *pater omnium haereticorum*. 71. D. Tóth J.: Apofatikus teológia Nüszai Szent Gergely *Mózes élete* című művében. 83. Bugár M. I.: Mit is írt Epiphániosz Theodosziosz császárnak? 91. Cserhádi S.: Néhány tanulság Khrüszosztomosznak a korinthusi levelekhez írt magyarázatából. 101. Vattamány Gy.: Vázlat a "fenyegetettség" retorikájából: a zsidók végső sorsa Khrüszosztomosz *Adversus Iudaeos* és a Római levelet kommentáló homíliai szerint. 107. Somos R.: Megjegyzések Evagriosz Szentháromság-tanához. 115. Tóth P.: A koraközépkori szerzetesi hagiográfia problémái: a *Historia monachorum in Aegypto* különböző nyelvű recenziói. 121. Hubai P.: Krisztus tánca. Kopt apokrif Núbiából. 143. Frenyó Z.: A

trichotomizmus és a "két halál"-elmélet. 153. Orosz A.: *Tüposz és anagógia* Maximosz hitvalló Jónás-kommentárjában. 159. Baán I.: Szent Péter bilincseinek konstantinápolyi tisztelete. 167. Adamik T.: Tertullianus a kísértésről. 177. Pesthy M.: Ördögi kísértés vagy asszonyi csábítás? 183. Németh B.: Minucius Felix – keresztény alkotó két világ között. 189. Kendeffy G.: Lactantius dualista rendszere. 193. Sághy M.: *Corpora sanctorum retinent veneranda sepulcra*: vértanúkultusz és keresztény frakcióharcok Damasus pápa korában. 207. Hajdu P.: A tradicionális és a keresztény költészet szókinszéről Paulinus Nolanus kapcsán. 221. Borbély-Bartis J.: A magyar Szent Ágoston-kutatás története a XX. században. 229. Heidl Gy.: *Hebraica veritas – Latina veritas*: megjegyzés Jeromos és Ágoston vitájáról. 235. Takács L.: Hieronymus és Bonosus. 241. Kormos J.: A szentháromság témakörének filozófiai megközelítése Boethiusnál. 249. Nemerényi E.: Szent Gellért patrisztikus forrásai. 255. Dér K.: *Unum argumentum*: Anzelm istenértvének előzményei. 263. Majorossy I. G.: Clairvaux-i Szent Bernát helye a francia irodalomtörténetben. 277. Németh Cs.: A közvetlen földi istenlátás a XII. században: Ágoston örökösei és a viktorinusok. 287. Kaposi M.: Augustinus szeretetkoncepciójának hatása Marsilio Ficino ismeretelméletére. 305. Terdik Sz.: *Orthodoxi patres et doctores, pariter Graeci et Latini*: egyházatya-ábrázolások a velencei keresztelőkápolnában. 315. Horváth P.: Ókeresztény eretnekségek a modern katolikus teológiában. 335–342.

Németh György: Ókori gyermekjátékok. Anno Kiadó, Budapest, 2003. 94 old. ISBN 963 375 225 6. Ára: 650 Ft.

A kötet az 1994-ben megjelent *Ókori játékok könyve* javított, bővített kiadása.

Nüszai Szent Gergely művei. Fordította és a jegyzeteket írta Vanyó László. Ókeresztény írók tára 18. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 550 old. ISBN 963 361 352 3. Ára: 3200 Ft.

Platón: Nagyobbik Hippiász, Kisebbik Hippiász, Lakhész, Lüsizisz. Platón összes művei kommentárokkal. Fordította Mészáros Tamás, Steiger Kornél. A jegyzeteket és a kommentárt írta Steiger Kornél. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2003. 193 old. ISBN 963-9165-64-6. Ára: 1495 Ft.

Salát Gergely: Büntetőjog az ókori Kínában. Qin állam törvényei a shuihudi leletek alapján. Sinológiai Műhely 3. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 263 old. ISBN 963 506 487 X. Ára 2000 Ft.

Szabó Ádám – Tóth Endre: Bölcske. Römische Inschriften und Funde. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II. Ungarisches Nationalmuseum, Budapest, 2003. 476 old. ISBN 963 9046 83 9. Ára 90 Euro.

Szilágyi János György: Pelasg ősök nyomában. Magyar ásatás az Appenineken 1861-ben. Atlantisz Könyvkiadó, Szépművészeti Múzeum, 2002 [2003]. 203 old. ISBN 963916567-0.

Szilágyi János György: Antik művészet. Vezető az Antik Gyűjtemény állandó kiállításához. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2003. 184 old. ISBN 963 7441 88 3. Ára: 2900 Ft.

Szun Pin: A háború művészete. Fordította Tokaji Zsolt. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003. 243 old. ISBN 963 9344 63 X. Ára: 1990 Ft.

A kiadó címe: 6722 Szeged, Földvári u. 9. Tel./Fax: 06 62 451 511.

T. Horváth Ágnes: A római birodalom latin nyelvű levelezésének három évszázada. Belvedere Meridionale, Szeged, 2002. 280 old. ISBN 963 86240 4 3. A kiadó honlapja: belvedere.meridionale.hu, e-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu

Tóth István: Mithras Pannonicus. Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis XVII. Martin Opitz Kiadó, Pécs, 2003. 138 old. ISBN 963 210 2827.

A kötet tartalma: Mithras, a misztériumok istene? 1. A Mithras-kultusz egy "apostola" Daciából? 13. A mithraikus megismerés helyi rendszere Poetovio körzetében. 19. Az intercisai nagy Mithras kultuszkép. 37–68. A 69. oldaltól a tanulmányok teljes német szövegét és a 42 képtáblát találjuk meg.

A kiadó címe: Tóth Csaba, 1091 Budapest, Üllői út 95.

Visy Zsolt: The Ripa Pannonica in Hungary. Ford. Bertók Gábor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 166 ol. 180 kép, 28 térkép. ISBN 963 05 7980 4.

Visy Zsolt (ed.): The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Ford. Bertók Gábor. Teleki László Foundation, Budapest, 2003. 260 old. 16 tábla. ISBN 963 86388 2 6.

Zalai-Gaál, I.: Die neolithische Gräbergruppe-B₁ von Mórág-Tűzkődomb. I. Die archäologischen Funde und Befunde. Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd – Saarbrücken, 2002. 302 old. ISBN 963 7209 20 4.

HÍREK

Választási küzdelmekről a Károli Egyetemen

2003. április 28. és május 2. között a Károli Gáspár Református Egyetem Ókortörténeti Tanszékének a vendége volt Jürgen von Ungern-Sternberg professzor a baseli egyetem Ókortörténeti Tanszékének (Seminar für Alte Geschichte) vezetője. A professzor *"Wahlkämpfe im alten Rom"* címmel tartott egyetemünkön a témához kapcsolódó szemináriumokkal kísért előadást a némi aktualitást sem nélkülöző kérdéskörben. Prof. Ungern-Sternberg előadásai fontos előrelépést jelentettek a két egyetemi tanszék szakmai együttműködése mellett az oktatók cseréiben is megmutatkozó kapcsolatában.

T. Bíró Mária

Az Ókortudományi Társaság elnöksége

Az Ókortudományi Társaság 2003. május 16-án új elnökséget választott.

Elnök: Török László

Főtitkár: Visy Zsolt

Alelnökök: Gesztelyi Tamás (I. alelnök), Tar Ibolya (II. alelnök)

Vidéki elnökök: Tar Ibolya (Szeged), Gesztelyi Tamás (Debrecen), Benedek Ferenc (Pécs)

Kincstárnok: Mayer Gyula

Titkár: Bolonyai Gábor

Jegyző: Kendeffy Gábor

A számvizsgáló bizottság elnöke: Adamik Béla; tagok: Négyesi Mária, Farkas Zoltán

Németh György

Bulletin of Ancient Studies

No. XII.

Editor-in-chief: György Németh

Editors: Péter Forisek, Ágoston Keisz

The aim of this periodical is to create a lively forum for all sorts of activities and communication in the field of ancient studies. This field is extremely broad: we look forward to communication from classical philologists, historians, linguists, archaeologists, orientalists and everyone else concerned with ancient studies in Hungary. We do not intend to be a scholarly periodical of a classical fashion, but rather an open forum and news bulletin of classical scholars and students in Hungary and Hungarians in the World.

Contents of the present number:

<u>Aurea Aetas</u> (An interview with a prominent Hungarian classical scholar) Németh, György: Interview with Professor Judit Fein	3
<u>New Generation</u> (A study from the National Scientific Students' Conference and the abridged versions of two PhD dissertations) Niederreiter, Zoltán: The Identification of a Rank-badge of New Assyrian Times	5
Fényes, Gabriella: Imported Ceramics from Brigetio and its Impact on Home Pottery	14
Gedeon, Magdolna: The Legal Regulation of ludi in Ancient Rome	26
<u>Top Secret Publications</u>	32
 <u>News</u>	
T. Bíró Márta: About Ancient Roman Election Campaigns at Károli Gáspár University	36
Németh György: New Presidency of the Society of Classics	36

T a r t a l o m

Aurea aetas

Németh György: Beszélgetés Fein Judittal	3
--	---

Utánpótlás

Niederreiter Zoltán: Egy újasszír rangjelölő jelvény azonosítása	5
Fényes Gabriella: Import kerámia Brigetióban és az importáru hatása a helyi fazekasságra	14
Gedeon Magdolna: A cirkuszi játékok jogi szabályozása az antik Rómában	26

<u>Szigorúan titkos kiadványok</u>	32
--	----

Hírek

T. Bíró Márta: Választási küzdelmekről a Károli Egyetemen	36
Németh György: Az Ókortudományi Társaság elnöksége	36